

Frederik van Eedens innerlijke evolutie: een analyse van zijn zelfnarratieven (1885-1890)

Scriptie Master Maatschappijgeschiedenis

Specialisatie Geschiedenis van Nederland in Mondiale Context

Naam: Kevin van der Poel (350131)

Datum: 19 augustus 2015

Scriptiebegeleider: M.B. Klerk MA

Tweede lezer: Dr. R.J. Adriaansen

Frederik van Eedens innerlijke evolutie: een analyse van zijn zelfnarratieven (1885-1890)

Kevin van der Poel

Inhoudsopgave:

Hoofdstuk 1: Inleiding	4
• 1.1. Korte biografische schets	7
• 1.2. Fin de siècle	9
• 1.3. Bronnen	14
• 1.4. Methode van onderzoek	18
• 1.5. Indeling	20
Hoofdstuk 2: Een kennismaking	22
• 2.1. De geneeskunde	22
• 2.2. Het sociaal idealisme	28
Hoofdstuk 3: Het dagboek	33
Hoofdstuk 4: De persoonlijke correspondentie	40
• 4.1. De Nieuwe Gids	40
• 4.2. De eerezucht	43
• 4.3. Willem Kloos	45
• 4.4. Albert Verwey	51
• 4.5. Lodewijk van Deyszel	57
Hoofdstuk 5: Conclusie	63
Bronnen en bibliografie	66

Hoofstuk 1: Inleiding

Frederik Willem van Eeden (1860-1932) is een bekend Nederlands schrijver.¹ Van Eedens boek *De kleine Johannes* (1885) was een internationale bestseller en *Van de koele meren des doods* (1900) behoort tot de klassieken van de Nederlandse literatuur.² Wat mogelijk minder bekend is, is dat van weinig Nederlandse schrijvers zoveel 'zelfnarratieven' bewaard zijn gebleven als van Van Eeden.³ Een zelfnarratief is een schriftelijke of mondelinge weergave van gebeurtenissen, waarbij de lezer zich inhoudelijk gesteld ziet tegenover het 'Ik', of het 'Zelf', als schrijvend en beschrijvend subject.⁴ Van Eeden schreef onder meer een autobiografie, een dagboek en een dromenboek. De focus in deze scriptie zal liggen op de wijze van zelfrepresentatie in een deel van zowel Van Eedens gepubliceerde dagboek als zijn persoonlijke correspondentie. Deze zelfnarratieven zijn interessant om drie redenen.

Ten eerste is de zelfrepresentatie in Van Eedens gepubliceerde dagboek interessant, omdat in Nederland het publiceren van zelfnarratieven tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw verre van vanzelfsprekend was. Volgens de historicus Arianne Baggerman zou er lang sprake zijn geweest van een Nederlandse terughoudendheid op het gebied van het gepubliceerde zelfnarratief. Dit zou te maken hebben met de Nederlandse bescheidenheidcultus. Schrijvers aarzelden of hun zelfnarratief gepubliceerd moest worden, historici twijfelden aan het nut ervan en lezers voelden zich opgelaten om er een kijkje in te nemen.⁵

Ten tweede geven Van Eedens zelfnarratieven een duidelijk beeld van het belang van zijn niet-literaire activiteiten. Van Eeden was een schrijver die zich in vergelijking tot zijn medeschrijvers veel buiten de literaire paden bewoog. Als psychiater behaalde Van Eeden volgens de psycholoog Ron Deth en de psychiater Walter Vandereycken opzienbarende resultaten met een theorie die hij beschreef met de term 'dubbel-Ik' in het

¹ Gerrit Jan van Bork, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985) 186.

² Peter Baldé, *De praktische visionair ; Frederik van Eedens visie op psychische stoornissen* (Oud- Beijerland 2008) 9.

³ Jan Fontijn, 'Frederik van Eeden als idealist', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 41 (1997) 10.

⁴ Arianne Baggerman, 'De gevaarlijkste van alle bronnen'; egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004) 3-8.

⁵ *Ibid.*, 3-8.

artikel *Ons dubbel-Ik* (1888).⁶ De psychiater Peter Baldé stelt dat Van Eeden gezien mag worden als één van de grondleggers van de parapsychologie in Nederland. De parapsychologie is een zijtak van de empirische psychologie. Van Eeden onderzocht als parapsycholoog de psychologische verschijnselen die natuurwetenschappelijk onverklaarbaar waren. Van Eeden sprak bijvoorbeeld over de betekenis van dromen voordat Sigmund Freud (1856-1939) dat deed.⁷ Van Eedens dagboek was belangrijk bij zijn psychiatrische onderzoeken. Het dagboek gebruikte Van Eeden als een middel ter zelfonderzoek: 'Dit boek is vooral bedoeld om deze veranderingen te controleren.'⁸

Ten derde bieden Van Eedens zelfnarratieven meer inzicht in zijn persoonlijkheid. Van Eedens tijdgenoten hebben gewezen op de veranderlijkheid die aan de basis van Van Eedens gedrag zou liggen. Willem Kloos (1859-1938), Van Eedens vriend en mederedacteur bij *De Nieuwe Gids*, beschreef hem als een kaartenhuis zonder fundament.⁹ Lodewijk van Deyssel (1864-1952), Van Eedens vriend en medeschrijver bij *De Nieuwe Gids*, beschreef Van Eedens leven als 'beïnvloed (...) door (...) een dubbele waarde en dubbele positie: die van gezien en gezocht geneesheer (...) èn die van hoog gewaardeerd dichter.'¹⁰ De romanschrijver Jan Slauerhoff (1898-1936) beoordeelde Van Eeden als een man met veel talenten. Slauerhoff legde een verband tussen Van Eedens talent en zijn veranderlijke persoonlijkheid.¹¹ Van Eedens interdisciplinaire aanpak zou hem op tal van terreinen tot een opzienbarend figuur in zijn tijd hebben gemaakt, maar in geen van Van Eedens hoedanigheden zou hij zijn werk ooit hebben voltooid.¹² Van Eeden zou zich om die reden altijd miskend hebben gevoeld.¹³ Van Eedens eerzucht zou hebben bijgedragen aan zijn neerslachtigheid en zijn wispelturigheid.¹⁴

Van Eedens vriend en mederedacteur bij *De Nieuwe Gids*, Albert Verwey (1865-1937), stelde de volgende vraag: 'Kan men hem [Van Eeden, KvdP] wel benoemen met scherpe begrippen?'¹⁵ Het is niet eenvoudig om te beschrijven hoe Van Eeden zichzelf

⁶ Deth, Ron en Walter Vandereycken, *Frederik van Eeden, (1860-1932) : vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie* (Amsterdam 2010) 45.

⁷ Baldé, *De praktische visionair*, 8-12.

⁸ Frederik van Eeden, *Dagboek Deel 4 1919-1923* (editie H.W. van Tricht, Culemborg 1971) 16 mei 1923 (p. 2094).

⁹ Willem Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden', *De Nieuwe Gids* 9 (1894) 173.

¹⁰ Lodewijk van Deyssel, 'Gedenkschriften', *De Nieuwe Gids* 108 (1944) 120.

¹¹ Jan Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990) 13-14.

¹² Jan Fontijn, 'Biografie en psychoanalyse; op zoek naar het karakter van Frederik van Eeden', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 43 (1995) 2199.

¹³ Frederik van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900* (editie H.W. van Tricht, Culemborg 1971) 18 maart 1892 (p. 221).

¹⁴ Wim Simons, *Het paleis van Cire. De Amerikaanse reizen van Frederik van Eeden* (Amsterdam 1960) 9-10.

¹⁵ Margaretha Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey over elkaar', *Mededelingen van het Frederik van*

moet hebben gezien. Van Eeden deinsde er niet voor terug zich te identificeren met de grote denkers en kunstenaars van zijn tijd. Van Eeden beschreef zichzelf als een 'dubbelwezen' en vergeleek zichzelf in dit verband onder meer met de filosoof Franz Brentano (1838-1917), met de dichter Paul Verlaine (1844-1896) en met de occultiste Helena Blavatsky (1831-1891).¹⁶ Van Eeden herkende zichzelf in de filosoof Søren Kierkegaard (1813-1855), omdat hij 'beurtelings a en b' was.¹⁷

Omdat Van Eeden door hemzelf en anderen als veranderlijk is beoordeeld, zal ik onderzoeken op basis waarvan de verschillen in zelfrepresentatie te verklaren zijn. Ik zal twee verschillende soorten van Van Eedens zelfnarratieven met elkaar vergelijken. Van Eedens dagboek is mijn hoofdbron, zijn persoonlijke correspondentie gebruik ik als vergelijkend materiaal. Ik zal mij bij de analyse van het dagboek en de persoonlijke correspondentie van Van Eeden beperken tot de jaren 1885-1890, de tijd waarin Van Eeden de eerder genoemde theorie van het dubbel-Ik introduceerde. Dit is tevens de betrekkelijk korte periode in Van Eedens leven waarin hij psychiatrisch werk publiceerde.

Mijn onderzoeksvraag luidt als volgt: hoe verhoudt de zelfrepresentatie van Frederik van Eeden (1860-1932) in zijn gepubliceerde dagboek zich tot die in zijn persoonlijke correspondentie met zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids* (1885-1890), en hoe zijn eventuele verschillen te verklaren?

In plaats van Van Eedens zelfrepresentatie te duiden vanuit psychiatrisch perspectief, zal ik zijn zelfrepresentatie analyseren door haar te plaatsen in de historische ruimte en tijd. Tijdens het *fin de siècle* (circa 1870-1914) ontstond volgens de literatuurwetenschapper Mary Kemperink een kritiek op de moderniteit die in het teken stond van de verheffing van de geest en de afkeer van het positivistische wetenschapsideaal, op basis van het argument dat de samenleving onder invloed van het rationalisme ontgeestelijkt was geraakt.¹⁸ De literatuurwetenschapper Leonieke Vermeer noemt dit de 'moderniteitskritiek' van het *fin de siècle*.¹⁹ Het besef te leven in een niet noodzakelijkerwijs ten goede veranderende tijd, zorgde ervoor dat het individu het leven

Eeden-Genootschap 50 (2006) 17.

¹⁶ Frederik van Eeden, geciteerd in Hendrik van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel* (Den Haag 1981) 23 januari 1892 (p. 143).

¹⁷ Frederik van Eeden, *Dagboek Deel 2 1901-1910* (editie H.W. van Tricht, Culemborg 1971) 7 juni 1909 (p. 1002).

¹⁸ Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001) 226-232, 348.

¹⁹ Leonieke Vermeer, *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ort, 1880-1930* (Antwerpen 2010) 15, 43, 168.

steeds meer in termen van persoonlijke ontwikkeling ging zien en als dusdanig ging beschrijven, bijvoorbeeld in een dagboek.²⁰ Uit Van Eedens dagboek blijkt dat hij op de hoogte was van de kritieken die sommige van zijn tijdgenoten hadden op zijn persoonlijkheid. Sommige beschuldigingen aan zijn adres sprak hij tegen, sommige niet. Dit had te maken met Van Eedens moderniteitskritiek. Zo was Van Eeden open over zijn veranderlijke karakter, wat hem onvoorspelbaar en moeilijk in de omgang maakte.²¹ Dit aspect van Van Eedens persoonlijkheid bevestigde zijn kritiek op de rationaliteit en de onbewuste motieven die aan de basis stonden van zijn gedrag. Eerzucht, een kwalificatie die meerdere literaire vrienden aan Van Eeden gaven, rekende hij niet tot één van de motieven die bepalend waren voor zijn gedrag.²² Van Eedens persoonlijke correspondentie is in tegenstelling tot het dagboek geen weerspiegeling van zijn moderniteitskritiek. Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie blijkt een rationele belangenbehartiging, hetzij op basis van eerzuchtige motieven, hetzij op basis van een bewuste overdenking van de moraal.

1.1.Korte biografische schets

Van Eeden werd geboren in 1860 te Haarlem. Alhoewel hij al op zijn veertiende wist dat hij medicijnen zou studeren, lag zijn hart bij het schrijven. Van Eeden wilde op latere leeftijd bovenal als kunstenaar erkend worden.²³ Gelukkig voor Van Eeden zijn de literaire meesterwerken van zijn hand hetgeen waaraan hij grotendeels zijn faam te danken heeft.²⁴ Daarnaast is Van Eeden bekend als lid van de Beweging van Tachtig, de literaire beweging die aan het eind van de negentiende eeuw een revolutie binnen de Nederlandse literatuur teweeg bracht. Van Eeden was redacteur en eigenaar van het blad *De Nieuwe Gids*, dat de Tachtigers als spreekbuis diende.²⁵

²⁰ Arianne Baggerman, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw', in Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof, *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007) 165, 167-168.

²¹ Frederik van Eeden, geciteerd in Margaretha Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888* (Amsterdam 1995) 28 oktober 1886: [http:// www.dbnl.org](http://www.dbnl.org) (21-08-2015).

²² Frederik van Eeden, geciteerd in Salomon Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', *De Nieuwe Taalgids* 34 (1940) 27 november 1888 (p. 78-80).

²³ Henricus Rümke, *Over Frederik van Eeden's van de koele meeren des doods – een essay* (Amsterdam 1964) 13.

²⁴ Baldé, *De praktische visionair*; 9-10.

²⁵ Hidde van der Veen, 'Eenheid en verscheidenheid; De Nieuwe Gids 1885-1894', *Bzzlletin* 129 (1985) 3-8.

Van Eedens tijdgenoten kenden hem niet alleen als schrijver. In het hele land hield Van Eeden sociaal beladen toespraken, die in kranten en tijdschriften tot felle discussies leidden. Van Eeden richtte in 1898 een socialistische land- en tuinbouwkolonie op, 'Walden' genaamd, op het landgoed Cruysbergen in Bussum. Walden werd het eerste belangrijke Nederlandse experiment in socialistisch produceren en samenleven.²⁶ Van Eeden meende met Walden de maatschappij een therapie te bieden voor wat hij zag als haar sociale kwalen. Ook Van Eedens reizen, lezingen en socialistische kolonisatieprojecten in de Verenigde Staten spraken tot de verbeelding in Nederland.²⁷ Daarnaast heeft Van Eeden tot drie maal toe een poging gedaan om in de Tweede Kamer te worden verkozen. In 1917 en in 1918 stond Van Eeden namens de Algemeene Staatspartij (ASP) kandidaat bij de Tweede Kamerverkiezingen; in 1922 deed hij hetzelfde voor de Grondpartij.²⁸ Het is niet moeilijk voor te stellen dat iedere Nederlander van Van Eeden gehoord moet hebben.

Van Eeden ontwikkelde als psychiater een theorie die hij beschreef met de term 'dubbel-Ik' in het artikel *Ons dubbel-Ik* (1888). Van Eeden beschreef de mens als half dierlijk, half goddelijk. Het menselijk denken en handelen wordt, conform de theorie van het dubbel-Ik, voor een groot deel bepaald door het 'onbewuste-Ik'. Dit onbewuste-Ik was voor Van Eeden de goddelijkheid in de mens, via welke men middels zelfonderzoek kennis van God kon verkrijgen. Dit proces noemde Van Eeden de 'innerlijke evolutie'.²⁹ De uiteindelijke bestemming van de mens volgens Van Eeden was de bevrijding van de beperking van het dierlijke 'bewuste-Ik' en het opgaan in God, waarbij op basis van de menselijke drang naar zuiverheid een vereniging van het bewuste-Ik en het onbewuste-Ik zou hebben plaatsgevonden. Binnen deze innerlijke evolutie zou volgens Van Eeden het gevoel moeten prevaleren boven het verstand, het goddelijke boven het dierlijke en het onbewuste boven het bewuste.³⁰

Tegenwoordig is Van Eeden het minst herinnerd als psychiater.³¹ Wat dit betreft is het misschien wel het meest veelzeggend dat Van Eeden tot 1976 niet herdacht is in het

²⁶ Fontijn, *Tweespalt*, 23.

²⁷ Simons, *Het paleis van Cire*, 10-18.

²⁸ Koen Vossen, 'De dichter-staatsman. Frederik van Eeden en de Algemeene Staatspartij 1916-1920', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 53 (2009) 21-26.

²⁹ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysse*, 16 augustus 1895 (p. 281).

³⁰ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

³¹ Deth e.a., *Vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 7, 75.

Nederlands tijdschrift voor geneeskunde.³² Van Eedens psychiatrische opvattingen werden overvleugeld door die van zijn collega's, waaronder die van de psychoanalist Freud.³³ In tegenstelling tot zijn praktijkgenoot, de arts Albert Willem van Renterghem (1845-1939), die aan het eind van zijn leven op een lange, financieel succesvolle psychiatrische carrière kon terugkijken, raakte Van Eeden zijn interesse in de psychiatrie snel kwijt. Vanaf 1893, vijf jaar na de publicatie van *Ons dubbel-Ik*, zijn onder andere de literatuur en de natuurfilosofie in navolging van Henry David Thoreau (1817-1862) veel belangrijker voor Van Eeden geweest.³⁴

1.2. Fin de siècle

Het *fin de siècle* is een aanduiding van de periode (circa 1870-1914), die gekenmerkt wordt door de kritiek op de burgerlijke samenleving. Tijdens het *fin de siècle* botsten volgens de historicus Frits Boterman het verlichte, rationele vooruitgangsgeloof met de angst voor cultureel verval.³⁵ Het *fin de siècle* is door de cultuurhistoricus Carl Schorske omschreven als een 'zoekende' tijd, waarin optimisme en pessimisme, crisis en vernieuwing, hand in hand gingen en de rationele mens plaats maakte voor de psychologische mens.³⁶

De opkomst van de experimentele onderzoeksmethode in de wetenschap leidde tot kritiek op de breed gedragen opvatting dat alleen het verstand toegang biedt tot kennis. Als alternatief voor het rationalisme kwam het empirisme op, dat stelt dat kennis voortkomt uit ervaring, op basis van de zintuiglijke waarneming. De ontzaglijke vooruitgang van de natuurwetenschappen tijdens het *fin de siècle* maakten het leven voor velen meer comfortabel. De biologie en de geneeskunde hadden een groot aantal opzienbarende ontdekkingen gedaan, met een verhoging van de gemiddelde levensverwachting tot gevolg.³⁷ De verhoogde mobiliteit, commerciële expansie en de verbeterde communicatiemiddelen wekten de hoop op een vreedzame internationale

³² R. Wentges, 'Geschiedenis der geneeskunde. Psychiater Frederik van Eeden', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 120 (1976) 927.

³³ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 45.

³⁴ Jelto Drenth, 'Gelezen', *Tijdschrift voor psychotherapie* 37 (2011) 381.

³⁵ Boterman, Frits en Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amsterdam 1999) 9-10.

³⁶ Carl Schorske, *Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst* (New York 1981) 26.

³⁷ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 209.

samenwerking.³⁸

Liberalen vestigden vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw een constitutionele regering, waarbij de macht gedeeld werd met de aristocratie en verkregen werd op basis van een ondemocratische methode van beperkt stemrecht.³⁹ De snelle en ingrijpende modernisering resulteerde in een onduidelijke herdefiniëring van de sociale verhoudingen, angst en onzekerheid. De verhoging van de levensstandaard werd gerealiseerd door zwaarder en meer onpersoonlijk werk. Daarnaast was de hoop op een vreedzame wereld snel verdwenen door de concurrentiestrijd van met name de Europese landen.⁴⁰ De gedachte had postgevat dat de politiek en de wetenschap, van de burger een buitenstaander hadden gemaakt.⁴¹ Men begon te twijfelen of de vragen die door het natuurwetenschappelijk paradigma werden opgeworpen, wel de vragen waren die er werkelijk toe deden.⁴² Binnen de publieke opinie kwam volgens Kemperink wetenschap en alles wat in verband gebracht kon worden met ethiek, filosofie, geloof en mystiek lijnrecht tegenover elkaar te staan.⁴³ Het besef te leven in een niet noodzakelijkerwijs ten goede veranderende tijd, zorgde volgens Baggerman ervoor dat het individu het leven steeds meer in termen van persoonlijke interpretatie van de geschiedenis en ontwikkeling ging zien.⁴⁴

Verskillende sociale groeperingen werden voor de taak gesteld het volgens velen achterhaalde rationele vooruitgangsgeloof aan te passen of te vervangen.⁴⁵ Het onvoorwaardelijke vertrouwen op de rede had de secularisering versterkt, waardoor allerlei areligieuze bewegingen kans kregen om aan populariteit te winnen, waaronder de beweging van communisten en sociaal-darwinisten.⁴⁶ Sociaal-darwinisten betrokken de evolutietheorie op cultuur. Van Eeden sloot zich volgens Fontijn aan bij het sociaal-darwinisme.⁴⁷ Van Eeden is te scharen onder de radicale hervormers die volgens de historicus Piet de Rooy wilden afrekenen met het ziekmakende effect van de innerlijke

³⁸ Raymond Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914* (Gent 1982) 75-79.

³⁹ Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 24-28.

⁴⁰ Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle*, 81.

⁴¹ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 213.

⁴² Boterman e.a., *Op de grens van twee culturen*, 97-107.

⁴³ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 211.

⁴⁴ Baggerman, 'Tijd en identiteit', 165, 167-168.

⁴⁵ Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 11.

⁴⁶ Ruiters, Frans en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996) 101-105.

⁴⁷ Arie van Loon, 'Blijde natuur of blijde wereld? Veranderende opvattingen van Frederik van Eeden over natuur en maatschappij tussen 1885 en 1905', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 39 (1995) 9, 13-14.

vervreemding. Het individu zou niet langer in staat zijn sociaal te functioneren, omdat zij niet wist welke onbewuste motieven wortelden in de eigen persoonlijkheid. Dit zou hebben geleid tot histerie, geslachtsziekten en eierzucht.⁴⁸ In tegenstelling tot rationalistische filosofen en natuurwetenschappers, die stelden dat kennis hetzij uit het verstand, hetzij uit de zintuiglijk ervaring voortkomt, stelden steeds meer cultuurcritici de menselijke psyche centraal.⁴⁹ De vermeende geestelijke achteruitgang was volgens Van Eeden inherent aan de materiele vooruitgang en de economische onderdrukking die daar het gevolg van was geweest: 'De uitgezogen behoeftigen worden onwetend en ruw, de gemakkelijk levende uitzuigers worden vadsig, of broodronken, of geldgierig, of bekrompen, of trots, of zenuwziek door een overprikkeld onharmonisch leven.'⁵⁰ En: 'Het intelligente gedeelte der stadsbevolking heeft geen fysieke kracht zijn morele vooruitgang te dragen/ dat sterft uit als nevroselijders.'⁵¹ En: 'Alleen in het beter begrijpen, het dieper bewustzijn van al het onze kan de toekomstige gemoedsrust der menschen liggen.'⁵²

De psychiatrie zette zich af tegen de positivistische sociologen die van de maatschappij een object van empirisch-wetenschappelijk onderzoek hadden gemaakt. Het onderzoek naar persoonlijkheidsstoornissen werd erg populair. Hypnosetherapie werd binnen het onderzoek hiernaar vanaf het einde van de negentiende eeuw in Nederland steeds vaker toegepast, maar kon rekenen op veel kritiek.⁵³ Grofweg formuleerden psychiaters en neurologen twee opvattingen over hypnose en de onbewuste factor binnen het menselijk functioneren. De ene opvatting werd uitgedragen door Jean-Martin Charcot (1825-1893) vanuit Parijs, de ander door onder andere Ambroise Auguste Liébeault (1823-1904) en Hippolyte Bernheim (1840-1919) vanuit Nancy. De School van Parijs achtte hypnose enkel toepasbaar bij neurologische afwijkingen zoals deze bijvoorbeeld werden vastgesteld bij extreme vormen van histerie. Charcot maakte hierbij geen duidelijke koppeling tussen lichaam en geest. De School van Nancy achtte de suggestie in de hypnotische slaaptoestand in principe bij iedereen toepasbaar. Van Eeden zag histerie niet als neurologisch, maar als psychisch probleem. Van Eeden maakte wel een duidelijke koppeling tussen lichaam en geest. Dat Van Eeden in navolging van Liébeault en Bernheim

⁴⁸ Boterman e.a., *Op de grens van twee culturen*, 17-38, 100.

⁴⁹ Jacques Bos, *Het ongrijpbare zelf* (Amsterdam 2013) 214.

⁵⁰ Frederik van Eeden, 'Waarvan leven wij?' (Lezing, Rotterdam 7 december 1898).

⁵¹ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 6 augustus 1885 (p. 117).

⁵² *Ibid.*, 14 oktober 1886 (p. 124).

⁵³ Fontijn, 'Frederik van Eeden als idealist', 10-11, 13.

de hypnotische suggestie breed wilde inzetten, riep grote weerstand op vanuit de School van Parijs, maar ook van theologen en natuurwetenschappers. Van Eeden probeerde zich te distantieren van de in die tijd controversiële connotatie van hypnotisme.⁵⁴ Waar de hypnose aanvankelijk het leidend principe was en de suggestie ondergeschikt, draaide deze verhouding langzaam om.⁵⁵ Psychoanalisten achtten het mogelijk om door waaksuggestie bij lichamelijke gezonde mensen een kunstmatige splitsing van het bewuste-Ik en het onbewuste-Ik aan te brengen.⁵⁶ Van Eeden werd één van de sleutelfiguren in deze overgang van het controversiële hypnotisme naar de moderne psychoanalyse.⁵⁷

Van wie Van Eeden de term 'dubbel-Ik' overnam is onzeker, maar dat hij deze overnam is aannemelijk. Hoogstwaarschijnlijk is Van Eedens term ontleend aan een uitdrukking die de psychiater Pierre Janet (1859-1947) had gebruikt om de splitsing van persoonlijkheid te beschrijven. Janet beschreef de splitsing van persoonlijkheid als het 'dédoublement de moi' (de splitsing van het Ik), twee jaar voordat Van Eeden dit deed. In een latere druk van *Ons dubbel-Ik* suggereert Van Eeden echter zelf uitvinder van dit begrip te zijn.⁵⁸ Van Eedens in 1888 gebruikte term voor de splitsing van persoonlijkheid leidde nog niet tot een algemeen gebruik ervan binnen de psychiatrie, zeker niet onder de Engelstalige schrijvers. In 1889, bijna een half jaar na Van Eedens publicatie van *Ons dubbel-Ik*, is door de psychiater Max Dessoir een verhandeling uitgegeven, getiteld *Das Doppel-Ich*. Na die tijd is de term 'dubbel-Ik' binnen de psychiatrie algemeen aangenomen.⁵⁹

Van Eedens dubbel-Ik staat niet voor meerdere Ikheden, maar voor het grotendeels onbekende, onbewuste-Ik.⁶⁰ Het Ik dat we normaal gesproken zien als onze enige vorm van bewustzijn, noemde Van Eeden het 'wakende Ik' of het 'gewone Ik'.⁶¹ Dit Ik zal ik het 'bewuste-Ik' noemen. Het dubbel-Ik functioneert volgens Van Eeden als opslagplaats van de onbewust ervaren motivaties, indrukken, verlangens, angsten en herinneringen die op ons inspelen.⁶² Het dubbel-Ik was voor Van Eeden de goddelijkheid in de mens, via welke

⁵⁴ Frederik van Eeden, 'De psychische geneeswijze', *De Nieuwe Gids* 3 (1888) 383, 424-426.

⁵⁵ Albert van Renterghem, 'Het hypnotisme en zijne toepassingen in de geneeskunde', *De Nieuwe Gids* 2 (1887) 407-408.

⁵⁶ Frederik van Eeden, 'Het beginsel der psychotherapie', *De Nieuwe Gids* 7 (1892) 304, 312.

⁵⁷ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 23-28, 76.

⁵⁸ Mary Kemperink, *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein 1860-1920* (Antwerpen 2011) 195.

⁵⁹ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 55.

⁶⁰ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 20 maart 1888 (p. 139).

⁶¹ *Ibid.*, 18 februari 1889 (p. 144).

⁶² Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 61.

men middels zelfonderzoek kennis van God kon verkrijgen.⁶³ De uiteindelijke bestemming van de mens volgens Van Eeden was de bevrijding van de beperking van het 'bewuste-Ik' en het opgaan in God, waarbij op basis van de menselijke drang naar zuiverheid een vereniging van het bewuste-Ik en het onbewuste-Ik zou hebben plaatsgevonden. Binnen deze innerlijke evolutie zou volgens Van Eeden het gevoel moeten prevaleren boven het verstand, of het onbewuste boven het bewuste.⁶⁴

Van Eeden gaf ter verduidelijking van het dubbel-Ik, een illustratie van een schip. Het schip symboliseert het dubbel-Ik, het roer symboliseert het bewuste-Ik. Het schip laat zich leiden door het roer. Het roer, moet mee daar naar waar het schip gaat. Het roer kan het schip zelf niet bewegen en is in afmeting slechts een onbetekenend stuk ervan. Zoals het roer de richting van het schip bepaalt, is het bewuste-Ik bepalend bij de beweging van het leven. In een brief aan de eerder genoemde Kloos schreef Van Eeden: 'Je bent een groot schip, Willem [Willem Kloos, KvdP], met grote, machtige zeilen, maar het roer is erg defect en het gaat mij aan het hart voor de kostelijke lading en het mooie schip.'⁶⁵ Van Eeden was ervan overtuigd dat het gehele leven, continue, wordt beheerst door het dubbel-Ik: 'Door de studie van den slaap, zoals die bij gehyptotiseerden mogelijk is, komt men tot de overtuiging, dat ons gewoon wakend bewustzijn maar een zeer klein deel uitmaakt van ons geheele zieleven. Maar zeer enkele gedachten, zeer weinige daden zijn ons op een bepaald oogenblik bewust, het meeste wat er in ons gebeurt verkeert in de groote sfeer van het half-bewuste of geheel onbewuste. (...) Dit onbewuste in ons vormt feitelijk een geheel ander mensch, een geheel ander ik. Iemand in hypnose is een geheel andere persoonlijkheid dan hetzelfde individu wakend.'⁶⁶

Tot slot kenmerkt het *fin de siècle* zich door een algemene cultivering van het 'schone'. Schorske stelt dat de schoonheid van de kunst voor de kunstenaar de weg tot het moeilijk definieerbare gebied van het onbewuste was. Daarvoor zou een absolute overgave aan de emotionele expressie noodzakelijk zijn.⁶⁷ Paradoxaal genoeg probeerden veel kunstenaars de sensatie te bereiken die zicht gaf op 'het hogere' door de zintuiglijke waarneming van bijvoorbeeld de natuur. De natuur had voor de kunstenaar niet alleen een

⁶³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 16 augustus 1895 (p. 281).

⁶⁴ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

⁶⁵ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 45.

⁶⁶ Van Eeden, 'De psychische geneeswijze', 415.

⁶⁷ Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 38.

waarneembaar oppervlak, maar ook een diepere kern, een ziel. Voor de kunstenaar was de taak weggelegd deze diepere kern via klanken, woorden of penseelstreken bloot te leggen. De opwaardering van de intuïtie, het instinctieve inzicht zonder rationale argumenten, verklaart de voorkeur van veel Tachtigers voor de natuur als bron van kennis boven de studeerkamer.⁶⁸ Tot een absolute overgave aan de emotionele expressie zou het bij Van Eeden niet komen. Van Eeden zag de kunst, in tegenstelling tot veel van zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids*, niet als een doel op zichzelf.⁶⁹ De kunst stond, zoals uit mijn onderzoek zal blijken, echter wel hoog in Van Eedens hiërarchie van kenvermogen. Kunst bood volgens Van Eeden een verbeterd zicht op het goddelijke in de mens en de beoogde staat van eenwording van het bewuste-Ik en het onbewuste-Ik.⁷⁰

De literatuurwetenschapper Leonieke Vermeer stelt dat er tijdens het *fin de siècle* sprake was van een dynamische en complexe wisselwerking tussen literatuur, wetenschap en cultuur.⁷¹ Van Eeden plaatste zijn kunst als suggestiemiddel voor de innerlijke evolutie boven de wetenschap, maar wilde deze suggestie binnen het wetenschappelijke referentiekader houden. Van Eeden hekelde tegelijkertijd de arrogantie van de natuurwetenschap, dat zich intolerant opstelde ten opzichte van de parapsychologie en het spiritistisch medium. Van Eeden vond dat de natuurwetenschap zich verloor in details, maar niet de hand wist te leggen op het voor hem wezenlijke van de schepping: het onbewuste.⁷² Van Eeden zocht naar een balans tussen het nog onbegrepen en de kennis die onder meer door de natuurwetenschap in kaart was gebracht.

1.3. Bronnen

Alhoewel het dagboek voor Van Eeden in de eerste plaats een persoonlijk doel diende, is hij zich altijd bewust geweest van het feit dat het dagboek gelezen werd door anderen. Toen Van Eeden een tiener was, las zijn moeder het dagboek. Van Eeden protesteerde

⁶⁸ Anneke Snel, 'Een dame uit het fin de siècle in een dun historisch jasje', *Mededelingen van het Frederik van Eeden Genootschap* 47 (2002) 69-71.

⁶⁹ Ruiter e.a., *Literatuur en moderniteit in Nederland*, 104-105, 114.

⁷⁰ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysse*, 4 maart 1892 (p. 157).

⁷¹ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 78.

⁷² Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 20 maart 1888 (p. 139).

daartegen door in zijn dagboek notities voor haar achter te laten. Van Eedens kennissen, vrienden en familie mochten in een later stadium van zijn leven het dagboek inzien. Daarnaast blijkt ook uit het dagboek dat Van Eeden overwogen had het te publiceren. Dit gebeurde dan ook in 1929, drie jaar voor zijn dood, toen een groot deel van het dagboek werd gepubliceerd in het katholieke tijdschrift *Opgang*. Doordat Van Eeden zelf niet meer hiertoe in staat was, is het geschikt maken van de tekst voor publicatie deels in andere handen terechtgekomen. Van Eedens naaste omgeving drong er bij hem op aan om hetgeen dat ongeschikt zou zijn voor publicatie te laten censureren, hetgeen is gebeurd. Het jaar 1890 ontbreekt in het dagboek (editie H.W. van Tricht, Culemborg 1971). Uit Van Eedens notities op de schutbladen van de vorige en volgende dagboekdelen is gebleken dat hij zelf niet wist waar dit deel gebleven was.⁷³

Het verschil tussen Van Eedens dagboek en zijn autobiografie *Happy Humanity* (1912) is opmerkelijk.⁷⁴ Van de vrolijke, innemende persoonlijkheid die Van Eeden volgens velen had, is weinig in het dagboek terug te vinden. De positieve kijk op zijn jeugd die Van Eeden schetst in de autobiografie komt niet overeen met wat hij eerder daarover te melden had in zijn dagboek.⁷⁵

Van Eeden onderhield briefcontact met talloze beroemdheden uit binnen- en buitenland, waarbij hij zijn lezers volgens Fontijn zowel intrigeerde als afstootte.⁷⁶ De brieven zijn volgens Fontijn betrouwbaar, mits oog wordt gehouden voor het feit dat Van Eeden toon en inhoud afstemde op de geadresseerde. Zo wilde Van Eeden bijvoorbeeld sommigen van de geadresseerden de baas blijven, omdat hij zelfs in vrienden rivalen zag. Van Eedens individualistische kijk op vriendschap kon zijn vrienden vertwijfeld en teleurgesteld doen besluiten afstand van hem te nemen. Op het eind van zijn leven schreef Van Eeden het opstel *Vijanden* (1922), waarin Van Eeden verbijsterd terugkeek op de vriendschappen die in de loop van de correspondentie waren veranderd in vijandschappen.⁷⁷

Er zijn een aantal primaire bronnen belangrijk voor wat betreft Van Eedens theoretisering van het dubbel-Ik. Van Eeden schreef onder meer *Het Hypnotisme en de Wonderen* (1887), *De Psychische Geneeswijze* (1888), *Ons dubbel-Ik* (1888), *De*

⁷³ Van Tricht, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 8, 22 (voorwoord).

⁷⁴ Fontijn, *Tweespalt*, 17-22.

⁷⁵ Fontijn, 'Biografie en psychoanalyse', 2199-2200.

⁷⁶ Fontijn, *Tweespalt*, 15-18.

⁷⁷ *Ibid.*, 15-18, 257, 459.

Spiritistische Verschijnselen (1890) en *Het beginsel der psycho-therapie* (1892).⁷⁸

De historicus Gerrit Kalff Jr. (1889-1955) schreef de eerste biografie van Van Eeden in 1927, getiteld *Frederik van Eeden. Psychologie van den tachtiger*, gepubliceerd vijf jaar voordat Van Eeden stierf.⁷⁹ Van Eeden had er voor de publicatie vertrouwen in dat de biografie hem recht zou doen.⁸⁰ De studie van Kalff Jr. resulteerde in een meer dan vijfhonderd pagina's tellende aanklacht tegen Van Eedens persoon en zijn literaire werk.

De eerder genoemde Verwey schreef de tweede biografie van Van Eeden in 1939, getiteld *Frederik van Eeden*. De nadruk in Verweys biografie lag, net als bij Kalff Jr., op het literaire werk van Van Eeden. Daarnaast is de biografie een duidelijke aanzet van Verwey om het voor hem uiterst gecompliceerde karakter van Van Eeden te begrijpen. Verwey probeerde Van Eeden te vatten binnen de tegenstellingen die volgens hem zo eigen waren aan zijn persoonlijkheid. Tegenstellingen die Verwey betrok op Van Eedens persoonlijkheid zijn onder andere die van de mysticus tegenover de rationalist en die van de anarchist tegenover de monarchist.⁸¹

Een halve eeuw later verscheen de meest recente biografie van Van Eeden, door Fontijn. Fontijn stond voor de reusachtige taak recht te doen aan Van Eedens enorme schriftelijke nalatenschap. Het is niet verwonderlijk dat Fontijn hiervoor meer dan duizend pagina's nodig gehad heeft, verdeeld over de twee delen van de biografie *Tweespalt, Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* en *Trots verbrijzeld, Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*.⁸² De uitgebreide maatschappelijke context die Fontijn beschrijft, maakt zijn biografie tot een voor mij belangrijke secundaire bron.

Ter gelegenheid van de publicatie van het tweede deel van Fontijns biografie, verscheen in de Volkskrant van 26 april 1996 een boekbespreking. Literair verslaggever Michel Maas stelt in dit artikel dat de biografie door Fontijn een helder beeld geeft van wie Van Eeden was.⁸³ Fontijn zelf geeft aan dat hij accenten heeft moeten leggen en niet volledig heeft kunnen zijn.⁸⁴ Van Eeden is door zijn literaire werken en zijn project Walden zo bekend geworden als schrijver en sociaal hervormer, dat daar naar mijn idee

⁷⁸ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 190-193.

⁷⁹ Gerrit Kalff Jr., *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger* (Groningen 1927) 51-52.

⁸⁰ Van Eeden, *Dagboek Deel 4 1919-1923*, 11 september 1922 (p. 2037).

⁸¹ Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey', 16.

⁸² Fontijn, *Tweespalt*, 13-19.

⁸³ Michel Maas, 'Over Van Eeden kun je altijd twee dingen beweren' Jan Fontijn voltooit na tien jaar biografie van schrijver/psychiater/profeet', *Volkskrant*, 26 april 1996.

⁸⁴ Fontijn, *Tweespalt*, 14.

onevenredig veel van Fontijns aandacht naar uit is gegaan. De focus op Van Eeden als schrijver zoals dit terug te vinden is in alle drie de biografieën, is ook terug te vinden in de boekbespreking door Maas. In het artikel staat dat Van Eeden 'bovenal schrijver' is geweest.⁸⁵ Het is waar dat Van Eeden waarschijnlijk het liefst herinnerd zou zijn als schrijver; Van Eeden was niet bepaald de meest toegewijde medicus denkbaar en als politicus was hij niet succesvol. Anderzijds, als het gaat om de relevantie van Van Eedens schriftelijke nalatenschap, denk ik dat veel hypnotiseurs en psychiaters de bewering dat Van Eeden bovenal of in de eerste plaats schrijver was, zullen bestrijden.

Fontijn gaf bij de voltooiing van de biografie toe er niet achter te zijn hoe Van Eedens gedreven persoon in elkaar stak. Fontijn ergerde zich bij de bestudering van Van Eedens doen en laten aan zijn onvoorspelbaarheid.⁸⁶ Fontijn is mogelijk op zoek geweest naar wat Van Eedens veranderlijke gedragingen met elkaar verbond: een middelpunt in Van Eedens persoonlijkheid dat voor de biograaf en de lezer van het zelfnarratief een zekere vorm van voorspelbaarheid zou moeten suggereren. Mogelijk hierom is er naar mijn idee binnen Fontijns onderzoek naar Van Eedens zelfnarratieven onvoldoende oog geweest voor het 'dubbel-wezen' dat hij beweerde te zijn.⁸⁷ Dat er nog voldoende onderzoek in het verschiet zou liggen na Fontijns biografie, is gebleken uit de literatuur die nog over Van Eeden is verschenen. Volgens de eerder genoemde Baldé, Vandereycken en Deth is Van Eeden als psychiater teveel onderbelicht gebleven.⁸⁸ Met name Deth en Vandereycken hebben mij door hun literatuurlijst bij het werk *Frederik van Eeden (1860-1932), vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie* geholpen wegwijs te worden binnen Van Eedens imponerend aantal publicaties in verschillende vakbladen, relevante krantenartikelen en ongepubliceerde lezingen.

Een andere voor mij belangrijke secundaire bron, is het vanaf 1935 jaarlijks verschenen *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*. Hierin zijn lezingen en beschouwingen over Van Eedens werk en bezigheden opgenomen.⁸⁹

⁸⁵ Maas, 'Over Van Eeden kun je altijd twee dingen beweren', 26 april 1996.

⁸⁶ Ibid., 26 april 1996.

⁸⁷ Van Eeden, 'Ons dubbel-IK', 53-62.

⁸⁸ Deth e.a., *Vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 13.

⁸⁹ Arie van Loon, 'Redactioneel', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 41 (1997) 7.

1.4. Methode van onderzoek

De toegenomen beschikbaarheid en gebruik van zelfnarratieven bij historisch onderzoek heeft geleid tot een wetenschappelijk, methodologisch debat over de toepassing van verschillende begrippen die betrekking hebben op de individuele werkelijkheid.⁹⁰ Hoe wordt het zelfreprenterende Ik benaderd binnen historisch onderzoek? Ik zal in deze uiteenzetting van mijn methode van onderzoek bespreken wat de mogelijkheden zijn van historisch onderzoek naar zelfnarratieven. Tevens zal ik de beperkingen van het zelfnarratief als historisch bron bespreken als het gaat om de onthulling van een verklaarbare, constante factor van het Ik.

Historici hebben zich enthousiast uitgelaten over het potentieel van historisch onderzoek naar zelfnarratieven. Volgens de historicus Rudolf Dekker is het 'egodocument' een bron waarbij de lezer zich inhoudelijk direct gesteld ziet tegenover het Ik als schrijvend en beschrijvend subject.⁹¹ Vanzelfsprekend is het voor de auteur van het egodocument onmogelijk iedere gebeurtenis in het leven te verwerken in een narratief. De auteur selecteert gebeurtenissen en brengt deze met elkaar in verband. Deze toegepaste selectie maakt het egodocument tot een bron waarbij de auteur zichzelf, al dan niet bewust, onthult. Het egodocument biedt een unieke inkijk in de manier waarop historische gebeurtenissen individueel werden beoordeeld en verwerkt.⁹²

Volgens Fulbrook en Rublack is de manier waarop het egodocument als historische bron kan worden ingezet, meer problematisch dan mogelijk op het eerste gezicht lijkt. Het egodocument moet worden gezien als een persoonlijke verhaling van historische gebeurtenissen. De onderzoeker van het egodocument zal op zoek moeten gaan naar aanvullende bronnen die binnen de specifieke context te plaatsen zijn, om het egodocument te kunnen contextualiseren. De lezer van het egodocument treedt op als 'rechter' tussen de verschillende percepties op dezelfde historische gebeurtenis, zoals die binnen de egodocumenten gepresenteerd worden.⁹³ De persoonlijke herinneringen van Van Eeden, zoals deze bijvoorbeeld in zijn gepubliceerde dagboek zijn verwerkt, zijn te

⁹⁰ Fulbrook, Mary en Ulinka Rublack, 'In relation: the 'social self' and ego-documents', *German History* 28 (2010) 263.

⁹¹ Dekker, 'Egodocuments in the Netherlands', 255–284.

⁹² Baggerman, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', 3-8.

⁹³ Fulbrook e.a., 'In relation: the 'social self' and ego-documents', 266.

vergelijken met aanvullende bronnen die binnen de specifieke context te plaatsen zijn.⁹⁴ In het geval van Van Eeden, kunnen bijvoorbeeld de egodocumenten van de personen waarmee Van Eeden in contact stond van waarde zijn.

De onbetrouwbaarheid van het egodocument als historische bron is niet alleen toe te schrijven aan de subjectiviteit van de auteur. Het misleidende aan het egodocument als bron voor historisch onderzoek, is de impliciete suggestie dat ze toegang biedt tot de authentieke werking van het Ik.⁹⁵ Op welke manier komt deze suggestie tot stand? Egodocumenten kunnen onbetrouwbare, gestileerde vormen van zelfreflectie zijn, bijvoorbeeld doordat de auteur zich ten onrechte allerlei bewonderenswaardige eigenschappen toeschrijft. Eén zo'n bewonderenswaardige eigenschap zou bijvoorbeeld 'coherentie' kunnen zijn. Het egodocument kan in dat geval gemakkelijk de illusie creëren van het individu als samenhangend geheel.⁹⁶ Dit kan een onrealistische verwachting bij de lezer wekken dat de auteur van het egodocument een 'Ego' bevat, dat authentiek is en herkend kan worden.⁹⁷ Von Greyerz stelt dat op basis van deze onrealistische verwachting die vaak gepaard gaat met het onderzoek naar zelfnarratieven, de term 'egodocument' ongelukkig gekozen is. Von Greyerz verkiest de term 'zelfnarratief' of '*Selbstzeugnisse*' (persoonlijk getuigenis).⁹⁸

Fulbrook en Rublack beredeneren dat de notie van een zelfstandig, consistent individu moet worden geïnterrogatiseerd op basis van wat zij het '*Social Self*' (sociaal-Ik) noemen.⁹⁹ De zelfrepresentatie van het Ik binnen het zelfnarratief is opgebouwd uit sociale discoursen. De concepten die de auteur gebruikt om zichzelf te beschrijven, de manier waarop de auteur de balans van het verleden opmaakt en de waarden waarop de auteur een beroep doet om betekenis te geven aan het verhaal, zijn ingebed in een sociale context.¹⁰⁰ De woorden van de auteur zijn daarnaast relationeel van aard, gericht aan een publiek. Als gevolg hiervan zal volgens Von Greyerz de auteur van het zelfnarratief die facetten van het *Social Self* die vallen buiten dat wat door het collectief wordt beschouwd als acceptabel, naar alle waarschijnlijkheid verzwijgen.¹⁰¹ Omdat het

⁹⁴ Von Greyerz, 'Egodocuments: The last word?', 276-277.

⁹⁵ Ibid., 263-264.

⁹⁶ Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*, 56.

⁹⁷ Fontijn, *Tweespalt*, 23.

⁹⁸ Von Greyerz, 'Egodocuments: The last word?', 275-276.

⁹⁹ Fulbrook e.a., 'In relation: the 'social self' and ego-documents', 269.

¹⁰⁰ Ibid., 267.

¹⁰¹ Von Greyerz, 'Egodocuments: The last word?', 276-277.

relationele bestaan niet constant en logisch verloopt, stellen Fulbrook en Rublack dat de zelfrepresentatie van het Ik opgebouwd is uit de continue herdefiniëring van het *Social Self*. Op basis van de tijdelijke validiteit van het *Social Self* binnen het zelfnarratief, is de onthulling van een verklaarbare, constante factor van het Ik een illusie.¹⁰²

Het zelfnarratief biedt geen volledig inzicht in het Ik of het collectief waartoe het behoort. Het zelfnarratief biedt wel als onderdeel van een breder bronnenpakket de mogelijkheid om een genuanceerde voorstelling te krijgen van de constructie en de veranderlijkheid van het *Social Self*. Ik zal onderzoeken op welke manier Van Eeden zijn Ik definieerde en herdefinieerde, afhankelijk van de specifieke tijd en het beoogde publiek.¹⁰³ Om te analyseren hoe Van Eeden zichzelf plaatste en representeerde binnen een relationele context, zal ik letten op terugkerende woorden, beelden, metaforen, emotionele responsen, tegenstrijdigheden en stijlen, in de hoop eventuele verschuivingen van deze zaken in verband te kunnen brengen met veranderingen van zijn Ik. Wat waren de specifieke verwachtingspatronen, normen en waarden waaraan Van Eeden zich te conformeren had of zich juist verzette? De vraag die op basis hiervan binnen mijn onderzoek centraal staat, is: hoe verhoudt de zelfrepresentatie van Frederik van Eeden (1860-1932) in zijn gepubliceerde dagboek zich tot die in zijn persoonlijke correspondentie met zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids* (1885-1890), en hoe zijn eventuele verschillen te verklaren?

1.5. Indeling

In hoofdstuk twee zal ik dieper ingaan op wat er in de secundaire literatuur over Van Eeden te vinden is. Het hoofdstuk zal een meer uitgebreide beschrijving van zijn leven zijn: enerzijds de Van Eeden als student medicijnen en psychotherapeut en anderzijds de Van Eeden als sociaal hervormer. Van Eeden was een geschoold medicus, maar zijn passie lag in zijn sociale betrokkenheid en zijn schrijverschap. Over de schrijver Van Eeden kom ik uitgebreid te spreken bij mijn analyse van zijn persoonlijke correspondentie in hoofdstuk vier. In hoofdstuk drie en vier verricht ik een kwalitatief bronnenonderzoek. In hoofdstuk drie onderzoek ik Van Eedens zelfrepresentatie in een deel van zijn dagboek. Ik zal

¹⁰² Fulbrook e.a., 'In relation: the 'social self' and ego-documents', 267.

¹⁰³ Ibid., 271.

analyseren hoe Van Eedens kritiek op de vermeende almacht van het rationele denken blijkt uit de manier waarop hij in zijn dagboek op zichzelf reflecteerde. In hoofdstuk vier onderzoek ik Van Eedens zelfrepresentatie in een deel van zijn persoonlijke correspondentie. Ik zal aantonen dat Van Eedens persoonlijke correspondentie voor hem niet het reflecterende doel had van het dagboek. In Van Eedens persoonlijke correspondentie draaide het veel meer om het belang dat hij hechtte aan de beoogde maatschappelijke ontwikkeling op basis van de verheffing van de geest; dit was tevens bepalend voor Van Eedens benadering van de literaire expressie. Van Eeden gebruikte zijn moderniteitskritiek in zijn correspondentie slechts als legitimatie van zijn schrijven en betrok deze nauwelijks op zichzelf. In hoofdstuk vijf zal ik de resultaten van mijn bronnenonderzoek samenvatten en vergelijken. Ik zal hierbij op zoek gaan naar de overeenkomsten en verschillen in zelfrepresentatie in de twee onderzochte vormen van zelfnarratieven.

Hoofdstuk 2: Een kennismaking

In dit hoofdstuk bespreek ik de activiteiten die Van Eeden ontplooidde op niet-literair terrein. Volgens zijn literaire vrienden hunkerde Van Eeden naar stabiliteit en vastigheid, maar stond zijn eerezucht op psychiatrisch en sociaal terrein dit in de weg.¹ De splitsing in zijn activiteiten was volgens Fontijn onderdeel van Van Eedens tegenstrijdige toestand, omdat hij continue een balans probeerde te vinden tussen wat hij beroepsmatig moest en wat hij het liefst wilde doen.² Van Eeden noemde dit zelf een 'dubbele en gebonden leven'.³ Zijn activiteiten op psychiatrisch terrein ervoer Van Eeden vaak als een last.⁴ Van Eeden wilde bovenal als kunstenaar erkend worden.⁵ Van Eeden wilde daarnaast als sociaal hervormer een geneesheer zijn in dienst van een volgens hem zieke maatschappij.⁶

2.1. De geneeskunde

Negen jaar lang hield Van Eeden zich voor zijn studie medicijnen op aan de Universiteit van Amsterdam, van 1878 tot 1886. Er ontstonden botsingen tussen Van Eedens gedachte aan een verder leven in het grootstedelijke Amsterdam en de herinnering aan het leven in het destijds provinciaalse Haarlem, waar Van Eeden zijn jeugd had doorgebracht.⁷ Alhoewel Van Eeden zich bij aankomst in Amsterdam positief had uitgelaten over zijn nieuwe woonsituatie, ontwikkelde Van Eeden in de eerste weken van zijn verblijf heimwee naar de duinen en de bossen van zijn kindertijd, die mooi afstaken tegen de volgens hem 'vies-ruikende en troosteloze mensenpakhuizen' in de Pijp.⁸ Van Eeden stelde: "t Is of ik twee hoofden heb, een Haarlemsch en een Amsterdamsch."⁹ Tijdens de studentenjaren leefde Van Eeden zijn Amsterdamse en Haarlemse leven ogenschijnlijk gescheiden. In het

¹ Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey', 17-20.

² Fontijn, 'Biografie en psychoanalyse', 139.

³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysse*, 4 maart 1892 (p. 157).

⁴ Christien Brinkgreve, 'Frederik van Eeden en de psychotherapie', *Mededelingen van het Frederik van Eeden Genootschap* 27 (1981) 8-9.

⁵ Rümke, *Over Frederik van Eeden's van de koele meeren des doods*, 13.

⁶ Mooijweer, *De Amerikaanse droom*, 29-32.

⁷ Anne-Martijn van der Kaaden, 'Frederik van Eeden in zijn studententijd: over zijn verhouding tot Amsterdam, zijn studie, het studentenleven en zijn studerende medemens', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 55 (2011), 45-46.

⁸ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 16 oktober 1878 (p. 33).

⁹ Van der Kaaden, 'Frederik van Eeden in zijn studententijd', 45-49.

dagboek vermeldde Van Eeden dat hij zes dagen in de week gereserveerd had voor de boeken van Amsterdam, één dag in de week hield Van Eeden over voor vrienden, kunst en de natuur rondom Haarlem.¹⁰

Van Eeden maakte in zijn dagboek geen geheim van zijn deelname aan het Amsterdamse uitgaansleven.¹¹ Ondanks dat Van Eeden schijnbaar oprecht genoot van de aandacht en het amusement dat zijn nieuwe omgeving hem bood, uitte hij morele kritiek op de losbandigheid dat het nachtleven volgens hem eigen was. Enerzijds verachtte Van Eeden de schaamteloosheid van zijn medestudenten, anderzijds lijkt hij snel ingeburgerd te zijn geweest in de studentenmaatschappij. Bij één gelegenheid verwoordde Van Eeden de innerlijke verdeeldheid heel duidelijk, hij schreef: 'Gisteren avond tegen alle wetten en rechten naar Fatinitza en naar Roet en Kras [Amsterdamse uitgaansgelegenheden, KvdP] geweest. Ik amuseerde me wel, hoewel de vrees om gezien te worden wel iets van mijn plezier wegnam.'¹²

De twee belangrijkste tegenstellingen die in dit deel van het dagboek naar voren komen zijn Van Eedens houding ten opzichte van de grote stad en Van Eedens houding ten opzichte van het typische 'losbandige' studentenleven. In het dagboek onthult Van Eeden zich als 'dubbel-wezen', omdat hij de natuur en rust van Haarlem verheerlijkte, maar het dagboek tegelijkertijd een getuigenis is van het feit dat hij genoot van de levendigheid die de grote stad hem bood.¹³ Ook in zijn later leven lijken de twee Ikheden van de Van Eeden die de rust opzocht en de Van Eeden die de rust juist ontvluchtte compleet onafhankelijk van elkaar te bestaan.¹⁴ Van Eeden gaf zich geregeld over aan de luxe en de cultuur van steden als Kopenhagen, Rome, Londen en Parijs.¹⁵ Van Eeden beschreef de stad echter ook als een levend wezen, een monster dat hem elk moment zou kunnen verslinden.¹⁶ Wanneer de grote stad hem teveel werd, zocht Van Eeden de rust van Haarlem, het strand van Zandvoort en op latere leeftijd dat van Walden.¹⁷ In het dagboek wisselen tevens plezier en schaamte zich af. Volgens Fontijn is de

¹⁰ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 6 november 1878 (p. 37).

¹¹ *Ibid.*, 4 oktober 1878 (p. 31).

¹² *Ibid.*, 20 oktober 1878 (p. 34).

¹³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 23 januari 1892 (p. 143).

¹⁴ Fontijn, *Tweespalt*, 113.

¹⁵ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 3 mei 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

¹⁶ Frederik van Eeden, *Van de passielooze lelie* (Amsterdam 1901) 106.

¹⁷ Van Loon, 'Blijde natuur of blijde wereld?', 12.

terughoudendheid met betrekking tot het uitgaansleven, zoals deze in het dagboek wordt geuit, te verklaren door drie sociale factoren: Van Eedens sobere opvoeding, Van Eedens relatie met zijn Haarlemse jeugdvriendin en Van Eedens lidmaatschap met het literaire genootschap Flanor, dat over het algemeen niets van het studentencorps moest hebben.¹⁸

Van Eeden sprak in een later stadium van zijn leven over zijn studententijd als een bekeerde gelovige over zonde. Het contrast tussen het enthousiasme waarmee Van Eeden verslag deed van zijn nachtelijke uitstapjes in Amsterdam en de manier waarop Van Eeden een paar jaar later zou neerkijken op deze tijd, is opmerkelijk. Belast met zijn eigen morele bewustzijn lijkt Van Eeden, hoe ouder hij werd, steeds minder in staat te zijn geweest zijn tijd als student in historisch perspectief te plaatsen. Dat Van Eeden zijn studiejaren alleen nog maar kon beoordelen vanuit het heden, is volgens Fontijn typerend voor Van Eeden. Van Eeden maakte geregeld voor zichzelf een tussenbalans op van hoe hij zich positioneerde in het leven. Blijkbaar bestond daarbij een behoefte bij Van Eeden om duidelijke tegenstellingen te formuleren: goed en fout, vroeger en nu, etc..¹⁹ Van Eeden legde zijn persoonlijke morele ontwikkeling ook in literaire vorm vast. In het filosofische, op de bijbel geïnspireerde werk *Johannes Viator* (1892), reflecteerde Van Eeden op zijn studententijd. Van Eedens alter ego bekent in dit werk op moraliserende toon dat hij slechts onbetekenend genot heeft nagejaagd.²⁰

De Amsterdamse medicijnenstudie was aan het eind van de negentiende eeuw sterk positivistisch.²¹ Een steeds terugkerende dubbelzinnigheid in het dagboek van Van Eeden is de mengeling van kritiek en bewondering voor de natuurwetenschap. Enerzijds bleef Van Eeden gefascineerd door de negentiende-eeuwse vorderingen die door de natuurwetenschappen waren behaald.²² Van Eedens kritiek op de natuurwetenschap mag dan ook niet begrepen worden als een algehele verwerping van het rationele kenvermogen: 'Het is een eigenaardige dwaling dat meetbare dingen laag staan, en dat berekening koud is. Dat is een omkeering van oorzaak en gevolg. De eenvoudigste en laagststaande dingen waren altijd het gemakkelijkste meetbaar - de hogere en samengestelde nooit. Doch wij zijn verder gekomen, en veel is begrijpelijk wat vroeger

¹⁸ Van der Kaaden, 'Frederik van Eeden in zijn studententijd', 45-49.

¹⁹ Fontijn, *Tweespalt*, 172.

²⁰ Frederik van Eeden, *Johannes Viator. Het boek van de liefde* (Amsterdam 1892) 179.

²¹ Fontijn, *Tweespalt*, 118.

²² Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 24 oktober 1882 (p. 111).

onbereikbaar leek.²³

Van Eeden vond dat de natuurwetenschap zich verloor in details, maar niet de hand wist te leggen op het wezenlijke van de schepping waar hij zich volgens zijn eigen zeggen op richtte: het onbewuste. Van Eeden stelde duidelijk grenzen aan de mogelijkheden van de empirisch getoetste kennis: 'Slechts wat wij zintuigelijk kunnen waarnemen of ons waargenomen voorstellen, is materieel - denken kunnen wij ons niet waargenomen voorstellen, denken is niet materieel. Bij het denken gebeuren dus twee dingen, iets materieels, - dat mogelijk zou kunnen waargenomen worden, en iets niet materieels - waarvan wij het bestaan alleen door ons bewustzijn moeten erkennen. Dit kunnen wij niet nader leren kennen, want het is het bewustzijn zelf. De wetten der niet materiele gebeurtenissen uit die der materiele te willen afleiden is volkomen ongerechtvaardigd.'²⁴ En: 'De materialisten denken nu dat zij er zijn, en dat zij God en 't heelal tusschen de beenen van hun passer, - en de heele menselijke filosofie aan een meettouwtje hebben. Maar dat touwtje moet breken want het is maar stof. Zij hebben hun zaak dan voor goed bedorven.'²⁵ En: 'Filosofie, wetenschap - van zulke vreesselijke ziekten herstelt een dichter niet gauw.'²⁶

Het zou de natuurwetenschappelijke onverdraagzaamheid ten opzichte van de parapsychologie zijn, die volgens Van Eeden de menselijke, wetenschappelijke ontwikkeling in de weg stond.²⁷ Van Eeden vergeleek de monopolypositie van de empirisch getoetste kennis binnen het wetenschappelijk domein met het wonen in stenen huizen: 'Stenen huizen deugen niet voor een trekkend volk - steenen stelsels niet voor een ontwikkelend mensdom - evenmin als onveranderlijke wetten voor een groeienden staat of een levende taal.'²⁸

Van Eeden promoveerde in 1886, opende een huisartsenpraktijk in Bussum, maar voelde zich ongeschikt om als huisarts werkzaam te blijven.²⁹ In de zomer van 1887 stapte Van Eeden een huisartsenpraktijk in Goes binnen en zag hoe Van Renterghem zijn patiënten dankzij zijn hypnosetherapie van pijn bevrijdde. Van Eeden schreef Van

²³ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 14 oktober 1886 (p. 124).

²⁴ *Ibid.*, 4 februari 1886 (p. 121-122).

²⁵ *Ibid.*, 14 oktober 1886 (p. 124).

²⁶ *Ibid.*, 13 september 1887 (p. 131).

²⁷ Frederik van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen', *De Nieuwe Gids* 2 (1886) 157, 250.

²⁸ *Ibid.*, 246-247.

²⁹ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 9 april 1893 (p. 202).

Renterghem een gedurfd voorstel, waarin hij hem verzocht om samen te gaan werken. Nauwelijks een maand na Van Eedens reis naar Goes, zaten hij en Van Renterghem op hun eerste patiënten in hun Amsterdamse praktijk te wachten. Nog geen twee jaar daarna, verhuisden Van Eeden en Van Renterghem vanwege ruimtegebrek naar een pand aan de Keizersgracht. Alhoewel hypnose nog altijd zeer controversieel was in deze tijd, leek de praktijk de eerste jaren van haar bestaan aan populariteit te winnen.³⁰ Als we afgaan op de resultaten zoals deze in de eerste twee jaar van de samenwerking tussen Van Eeden en Van Renterghem zouden zijn behaald, dan was de kliniek ook medisch een succes.³¹

Het succes van de praktijk schonk Van Eeden geen voldoening: 'Mijn bezigheid in Amsterdam bracht wat verademing, wat afleiding, maar in den grond mijns harten vind ik het een dwaasheid, een onzin, een tijdverdrijf, een verdoovende last. Ik houd volstrekt niet van die menschen. Ik ga het doen om het geld.'³² En: 'Daar [in de Amsterdamse praktijk, KvdP] spreek ik menschen uit plicht, menschen waarvan ik gauw af wil zijn.'³³ Dit had gevolgen voor wat betreft Van Eedens betrokkenheid en functioneren binnen de praktijk. Van Eeden begon zijn werkdag te laat en vertrok te vroeg. Van Eeden vergat zijn patiënten en liet hen onnodig lang in de wachtkamer zitten.³⁴ Uit zowel de persoonlijke getuigenissen van Van Eeden zoals deze in het dagboek en de brieven te lezen zijn als de getuigenissen van Van Renterghem met betrekking tot Van Eeden, blijkt dat Van Eedens belangstelling voor de psychotherapie in z'n algemeenheid tanende was.³⁵ Juist in deze periode schreef Van Eeden het voor mijn onderzoek belangrijke opstel, *Ons dubbel-Ik*, dat in 1888 werd gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*.³⁶ Van Eedens tanende belangstelling in deze tijd stak schril af tegen Van Eedens vurige pleidooien voor de psychotherapie in het algemeen en die van de theorie van het dubbel-Ik in het bijzonder.³⁷

Na zes jaar met Van Renterghem samengewerkt te hebben, zou Van Eeden zich in 1893 uit de kliniek terugtrekken.³⁸ Van Eeden zou beperkt actief blijven als

³⁰ Kalf Jr., *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger*, 51-52.

³¹ Fontijn, *Tweespalt*, 239.

³² Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 22 september 1887 (p. 132).

³³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 8 juni 1891 (p. 115).

³⁴ Fontijn, *Tweespalt*, 242.

³⁵ Brinkgreve, 'Frederik van Eeden en de psychotherapie', 11-13.

³⁶ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

³⁷ Wentges, 'Geschiedenis der geneeskunde', 932.

³⁸ Van Eeden, 'Het beginsel der psychotherapie', 296-320.

psychotherapeut, al was dat waarschijnlijk veelal gratis.³⁹ Steeds meer begonnen zijn bezigheden als sociaal hervormer zijn tijd en aandacht op te eisen.⁴⁰ Van Eeden zag, terugkijkend op zijn tijd als medicus, de huisartsen- en psychiatrische praktijk als praktische leerscholen waarin hij ervaringen opdeed die hij mogelijk in een later stadium van zijn leven kon verwerken.⁴¹ In tegenstelling tot Van Renterghem was voor Van Eeden de genezing van zijn patiënten geen doel op zichzelf. Het praktijkwerk diende voor Van Eeden in de eerste plaats om tot een verbeterd theoretisch inzicht te komen. Met andere woorden, Van Eedens passie lag eerder in het weten, dan in het helpen.

Van Eeden zou, hoewel nog weinig praktiserend, zich doen gelden als een psychiatrische denktank. Van Eeden kwam met name in 1913 en 1914 in kringen rond Freud te verkeren.⁴² Freud's psychoanalyse was wetenschappelijk en niet religieus. Dromen waren voor Freud onderdeel van onbewust ervaren driften. Dromen waren voor Van Eeden een voorproefje op het hiernamaals, een verbinding met het goddelijke. De mens kon volgens Van Eeden middels zelfonderzoek van het dubbel-Ik een zekere mate van volmaaktheid bereiken. Dromen speelden hierbij een belangrijke rol. Volgens Van Eedens eerder genoemde medeschrijver bij *De Nieuwe Gids*, Van Deyssel, was Van Eeden op zoek naar iets dat hem uit het bewuste, lagere Ik tot het goddelijke kon lichten.⁴³ In tegenstelling tot Freud, heeft Van Eeden de psychoanalyse van het dubbel-Ik nauwelijks uitgewerkt. Wederom lag Van Eedens belangstelling eerder in de theorie, dan in de behandeling van patiënten.

Van Eeden was niet de eerste die oog had voor de psychiatrische behandeling van allerlei aandoeningen. Met verschillende tijdgenoten maakte Van Eeden de therapeutische suggestie los van de hypnose. Van Eeden droeg met zijn publicaties in binnen- en buitenland bij aan de bekendheid van nieuwe psychiatrische behandelmethoden.⁴⁴ Verwijzend naar Van Eedens zeer kortstondige 'omhelzing' met de psychiatrie, beoordeelde Van Renterghem zijn voormalig compagnon zeer treffend: 'Hoe gelukkig zou ik het geacht hebben, als hij zijn gaven had mogen en kunnen concentreren op (...) de evolutie der

³⁹ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 4 maart 1892 (p. 157).

⁴⁰ Wentges, 'Geschiedenis der geneeskunde', 932.

⁴¹ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 7 december 1888 (p. 40).

⁴² Van Eeden, *Dagboek Deel 3 1911-1918*, 2 februari 1914 (p. 1354).

⁴³ Lodewijk van Deyssel, 'Socialisme, door L. van Deyssel', *De Nieuwe Gids* 7 (1892) 369.

⁴⁴ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 39.

psychotherapie. Dat heeft niet zo mogen zijn.⁴⁵ De psychotherapie liet Van Eeden echter nooit helemaal los, omdat Van Eeden zich bezig bleef houden met de wetmatigheden van het onbewuste.⁴⁶

2.2. Het sociaal idealisme

In 1885 en 1886 waren er geregeld rellen geweest in de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, waarin allerlei sociale misstanden aan de kaak werden gesteld.⁴⁷ Van Eedens interesse voor sociale vraagstukken was beperkt gebleven tot de gang van zaken binnen de kleine kring van Haarlemse gegoede families.⁴⁸ Dit veranderde vanaf 1888. Van Eedens belangstelling voor de actuele maatschappelijke vraagstukken moet in gang gezet zijn door zijn betrokkenheid met *De Nieuwe Gids*. In dit tijdschrift ging veel aandacht uit naar de sociale problematiek.⁴⁹ Vanaf 1893 beëindigde Van Eeden zijn samenwerking met Van Renterghem in de psychiatrische praktijk en schiep voor zichzelf meer tijd om te werken aan de maatschappijveranderingen die hij voor ogen had. Van Eeden stond hierbij open voor veel van de tendensen die zijn tijd een onzekere tijd maakten. De lijst van de boeken die hij bestelde, getuigt van een brede, eigentijdse interesse. Van Eeden las historisch, filosofisch, darwinistisch, spiritistisch en psychiatrisch werk.⁵⁰ Van Eeden correspondeerde daarnaast met cultuurcritici over de maatschappelijke situatie ter plaatse.⁵¹

Zowel Van Eeden als de socialisten zagen de opstanden in de Nederlandse grote steden als een teken van een groeiend sociaal bewustzijn. Van Eeden verschilde echter met de socialisten van mening als het aankwam op de oorzaak hiervan. Dat de mens moreel bewuster zou zijn geworden, was volgens socialisten te wijten aan de recente wetenschappelijke vooruitgang.⁵² Van Eeden schreef een toename aan humaniteit echter toe aan een veel langduriger proces van morele evolutie. In de *De Nieuwe Gids* verdedigde Van Eeden het standpunt dat de toename van het moreel bewustzijn niet een

⁴⁵ Albert Willem van Renterghem, *Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer* (Amsterdam 1930) 118, 137.

⁴⁶ Baldé, *De praktische visionair*, 44.

⁴⁷ Fontijn, 'Frederik van Eeden als idealist', 10-13.

⁴⁸ Fontijn, *Tweespalt*, 276.

⁴⁹ *Ibid.*, 279-286.

⁵⁰ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 27 oktober 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁵¹ Fontijn, 'Frederik van Eeden als idealist', 10-13.

⁵² *Ibid.*, 10-13.

product was van rationaliteit, maar van het gevoel en de eigen waarneming.⁵³

Van Eeden sloot zich volgens Fontijn aan bij het sociaal-darwinisme, een stroming die gedurende het eind van de negentiende eeuw opkwam in Europa. Sociaal-darwinisten pasten Charles Darwins (1809-1882) principe van *survival of the fittest* op de menselijke maatschappij toe. Van Eeden geloofde in een continue selectie van de moreel sterkeren, waardoor de maatschappij in staat zou moeten zijn naar hogere stadia van ontwikkeling te groeien. De toepassing van de evolutieleer op moreel bewustzijn, leidde ertoe dat er in de westerse wereld werd neergekeken op de Afrikaanse, Indiaanse en Aziatische culturen, die zich in een lager stadium van ontwikkeling zouden bevinden. Ondanks de veronderstelde morele superioriteit van het Germaanse ras, was volgens Van Eeden dit ras niet geheel zuiver gebleven. Dit zou te wijten zijn aan decadentie, eerzucht en een vervreemding van de natuur.⁵⁴

De mens ondervond volgens Van Eeden gedurende het leven wat in moreel opzicht goed en kwaad was.⁵⁵ Deze persoonlijke 'nuttigheidservaringen' zouden zich volgens Van Eeden in volgende geslachten voortzetten tot een verbeterd, onbewust ervaren morele zin.⁵⁶ De volgens Van Eeden goddelijke neiging in de mens tot het sociaal groeien naar een verbeterd menstype, hangt nauw samen met Van Eedens theorie van het dubbel-Ik. Het dubbel-Ik diende volgens Van Eeden als opslagplaats waarbinnen de nuttigheidservaringen van vorige generaties werden omgezet tot een gevoelsmatig goed en kwaad. De uiteindelijke bestemming van de mens volgens Van Eeden was de bevrijding van de beperking van het bewuste-Ik en het opgaan in God, waarbij op basis van de menselijke drang naar zuiverheid een vereniging van het bewuste-Ik en het dubbel-Ik zou hebben plaatsgevonden.⁵⁷

Een groei van moreel bewustzijn was voor Van Eeden in de eerste plaats een individueel proces: 'Er gebeurt iets in mij dat lijkt op het terugkeeren van mijn jonge Zelf. Het is als een lichte terugslag na het moreele en ethische radicalisme der laatste vijf, zes jaren. Ik heb jaren geleefd leerend van anderen, accepteerend van anderen die ik voor beter hield dan mijzelf. Dat heeft mij zeker goed gedaan - maar nu voel ik mij langzaam

⁵³ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 52-53.

⁵⁴ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 27 maart 1890 (p. 62)

⁵⁵ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 17 december 1888 (p. 141).

⁵⁶ Frederik van Eeden, 'Verstand en gevoel in de sociale evolutie', *De Nieuwe Gids* 5 (1890) 377-380.

⁵⁷ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

aan weer vrij worden. (...) Uit mijzelf weet ik wat goed en kwaad is, dit nu zal ik mijzelf vragen en mijzelf alleen, want ik voel dat niemand dat beter kan weten dan ik.(...) Dit is het hart, dat ik vertrouwen zal. En dan is het mijn eigen hart toen ik jong was. Want wat toen in mij is geweest is het mensch-instinct in groote zuiverheid. Geen jaren en geen wijsheid kunnen dat zuiverder maken - daarom zal ik zoeken hoe het geweest is voor dat de jaren en de wijsheid kwamen.⁵⁸

Het denken in termen van positieve persoonlijke ontwikkeling en het wetenschappelijk debat daarover, was voor een groot deel door Friedrich Nietzsche (1844-1900) bepaald. Voordat een maatschappij een groot mens kon helpen voortbrengen, moest men, zo vond Nietzsche, zelf groot zijn. Grootheid betekende volgens Nietzsche onder andere de eenzaamheid en het lijden van de permanente innerlijke strijd te kunnen verdragen.⁵⁹ Hoe zwartgallig en onaantrekkelijk een persoonlijk ontwikkelingsproces van eenzaamheid en strijd ook klinkt, Van Eeden zag zijn levensvisie als een optimistische kijk op de toekomst.⁶⁰ Juist om die strijd was de ontwikkelde mens anders dan de kuddemens, die zich volgens Nietzsche geconformeerd had naar de heersende moraal.⁶¹ Deze op de toekomst gerichte visie van Van Eeden had grote gevolgen voor zijn sociale betrokkenheid. Van Eeden ging heel ver in de profetische rol die hij voor zichzelf zag weggelegd. Hij schaarde zichzelf onder de 'enkele uitsteekende individuën (...) waarnaar het gansche ras zal gevormd worden.'⁶²

Het schrijverschap was binnen Van Eedens beoogde moreel bewustwordingsproces, wat de hypnose binnen zijn psychiatrische behandelmethodes was geweest: een suggestiemiddel om de kudde te leiden.⁶³ Van Eeden formuleerde voor zichzelf onder welke levensomstandigheden hij het beste zijn voorttrekkersrol als literator en inspirator kon vervullen. Van Eeden begon een leven van zelfgekozen soberheid in harmonie met de natuur als essentieel te zien voor de persoonlijke nuttigheidservaring.⁶⁴ In 1845 was Thoreau begonnen met het bouwen van een hut aan de oever van het Walden Pond in het Amerikaanse Concord. Het was het begin van een ervaring die twee jaar zou duren en die

⁵⁸ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 17 december 1888 (p. 141-142).

⁵⁹ Michael Tanner, *Nietzsche, de grote filosofen* (Oxford 1994) 115.

⁶⁰ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 9 december 1892 (p. 139).

⁶¹ Tanner, *Nietzsche, de grote filosofen*, 153.

⁶² Frederik van Eeden, 'Koningschap en dichterschap', *De Gids* 74 (1910) 19.

⁶³ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 78.

⁶⁴ Arie van Loon, 'De vriendschap van Frederik van Eeden met Jac. P. Thijsse, Thoreau's Walden, or, life in the woods en het ontstaan van de kolonie Walden', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 41 (1997) 33.

hij uitvoerig beschreef in zijn *Walden, or, life in the woods* (1854). Van Eeden bewonderde Thoreau om zijn moed en zelfstandigheid.⁶⁵ Lang heeft Van Eeden gedacht dat de voor hem ideale levensinvulling van een versimpeld bestaan te energie- en tijdrovend zou zijn om zijn publiek middels zijn kunst te kunnen blijven inspireren tot een hogere levensinvulling te komen.⁶⁶ Het niet praktiseren van de eigen prediking om het leven te versimpelen, was op den duur niet bevredigend voor Van Eeden. Thoreau's werk overtuigde Van Eeden van het feit dat eenvoud niet per se tot gevolg heeft dat men afstand doet van verheffing van de geest en literaire scheppingskracht.⁶⁷

Van Eeden leende geld van zijn moeder om zijn zelfvoorzienende land- en tuinbouwkolonie Walden in 1898 van start te laten gaan. Van Eedens in 1901 opgerichte Vereniging voor Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB) wilde verschillende kolonies met elkaar laten samenwerken. Als steeds meer kolonies als Walden zouden aansluiten, zou de industrie volgens Van Eeden vanzelf volgen.⁶⁸ De socioloog en econoom Franz Oppenheimer (1864-1934), met wie Van Eeden schriftelijke correspondentie voerde, uitte kritiek op Van Eedens aanpak. Walden stond dan wel symbool voor een teruggetrokken bestaan in de natuur à la Thoreau, maar was tevens een ongeorganiseerd komen en gaan van overwerkte studenten, psychiatrische patiënten en mislukkelingen. Daarnaast vielen de inkomsten zwaar tegen, wat voornamelijk te wijten zou zijn aan onkunde, slechte grond en gebrek aan discipline.⁶⁹

De kritieken vanuit de media op Walden zouden Van Eeden naar eigen zeggen niet hebben gedeerd, alhoewel hij op veel kritieken reageerde in het tijdschrift van de GGB, *De Pionier*.⁷⁰ De media ondernamen persoonlijke aanvallen op Van Eeden, zoals de in kranten verschenen karikaturen van zijn persoon die met name zijn vermeende ijdelheid benadrukten. Van Eeden zou prat zijn gegaan op het feit dat hij voor een onzelfzuchtig, teruggetrokken bestaan had gekozen, maar zou tegelijkertijd iedere gelegenheid aangrijpen om zoveel mogelijk volgelingen te vinden.⁷¹ Van Eeden hield lezingen door het hele land, om het grote publiek te overtuigen van het nut van projecten als Walden.⁷² In

⁶⁵ Henry David Thoreau, *Walden, or, life in the woods* (editie S. de Jongh van Damwoude, Bussum 1902) 396-399.

⁶⁶ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 5 juni 1897 (p. 406).

⁶⁷ Mooijweer, *De Amerikaanse droom*, 29-32.

⁶⁸ Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996) 35.

⁶⁹ Fontijn, *Trots verbrijzeld*, 29.

⁷⁰ Frederik van Eeden, 'Onze bestrijders', *De Pionier*, 11 oktober 1902.

⁷¹ Fontijn, *Trots verbrijzeld*, 42.

⁷² Fontijn, *Tweespalt*, 406.

1907 werden zowel Walden als de GGB failliet verklaard.⁷³ Van Eeden was gedisillusioneerd.⁷⁴

Het project Walden toont duidelijk Van Eedens toestand als 'dubbel-wezen' aan.⁷⁵ Voor Van Eeden stond vast dat de uiteindelijke relevante nuttigheidservaring in zichzelf gevonden moest worden. In die zin was de versobering van zijn leven bedoeld als een individueel proces. Het maatschappelijk doel dat Van Eeden hieraan verbond en het werk dat hij in dienst daarvan verzette, bleek moeilijk te combineren met een teruggetrokken bestaan. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Thoreau presenteerde Van Eeden zich als heroïsch, sociaal geneesheer van de maatschappij en bleef hierdoor volop in de schijnwerpers staan. Bij de toetsing van zijn dromen aan de sociale realiteit, kreeg Van Eeden met teleurstelling en vernedering te maken, met periodes van eenzaamheid en depressie tot gevolg. Van Eeden zag zijn eigen miskennis als teken van zijn uitverkoren positie en morele grootheid. Het persoonlijk lijden werd door Van Eeden ingepast binnen zijn streven naar morele perfectie en eenwording met God.⁷⁶ Omdat Van Eedens omgeving niet klaar zou zijn voor een eenwording met de goddelijke kern in de mens, of het dubbel-Ik, zou zijn aardse sociaal functioneren permanent tragisch en pijnlijk voor hemzelf moeten zijn.⁷⁷ Van Eedens miskennis was in die zin de vervulling van zijn eigen profetie, die volgens de kranten van zijn tijd niets afdeed aan zijn eerzucht.

⁷³ Van Eeden, *Happy humanity*, 11-12.

⁷⁴ Fontijn, *Trots verbrijzeld*, 150.

⁷⁵ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysse*, 23 januari 1892 (p. 143).

⁷⁶ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 5 oktober 1889 (p. 160).

⁷⁷ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 62-64.

Hoofdstuk 3: Het dagboek

De geestelijke achteruitgang van het *fin de siècle* was volgens Van Eeden inherent aan het rationeel vooruitgangsgeloof en de materiele vooruitgang.¹ In tegenstelling tot rationalistische filosofen en natuurwetenschappers, die stelden dat kennis hetzij uit het verstand, hetzij uit de zintuiglijk ervaring voortkomt, stelde Van Eeden de menselijke psyche als bron van kennis en ontwikkeling centraal.² Om de mensheid voor cultureel verval te behoeden, zou in de eerste plaats de vermeende innerlijke vervreemding een halt toegeroepen moeten worden, op basis van een opwaardering van wat er zich volgens Van Eeden voor een groot deel in het onbewuste zou afspelen.³

Het spanningsveld tussen het gevoel en het verstand waarin Van Eeden zich bewoog, werd door hemzelf niet alleen beschreven in de eerder genoemde artikelen die hij schreef over hypnose, spiritisme en de daaraan verwante psychiatrische onderzoeken.⁴ Het dagboek diende voor Van Eeden binnen deze context als middel ter zelfreflectie: 'Dit dagboek is mij tot troost en is ook van wezenlijke betekenis. Het helpt mij tot het vormen van een vaste persoonlijkheid.'⁵ En: 'Dit boek is vooral bedoeld om deze veranderingen te controleren.'⁶ In dit hoofdstuk wil ik Van Eedens zelfrepresentatie in het dagboek analyseren, met name de wijze waarop hij op zichzelf reflecteerde als een individu dat volgens eigen zeggen een innerlijke evolutie onderging. In hoeverre schetste Van Eeden een ideaalbeeld met betrekking tot zijn beoogde vergeestelijking? In hoeverre stelde Van Eeden zich kwetsbaar op in zijn beschrijving van het persoonlijk tekortschieten in dit opzicht?

In de jaren 1885-1886 ging het betrekkelijk goed met Van Eeden. *De Kleine Johannes* (1885) was een groot succes.⁷ In deze periode benadrukte Van Eeden in zijn dagboek het belang van het onbewuste, door de geest te verheffen boven het verstand, de intuïtie te verheffen boven de berekendheid, de natuur te verheffen boven de

¹ Boterman e.a., *Op de grens van twee culturen*, 17-38.

² Bos, *Het ongrijpbare zelf*, 214.

³ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

⁴ Deth e.a., *Vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 190-193.

⁵ Van Eeden, *Dagboek Deel 2 1901-1910*, 4 januari 1907 (p. 728).

⁶ Van Eeden, *Dagboek Deel 4 1919-1923*, 16 mei 1923 (p. 2094).

⁷ Baldé, *De praktische visionair*, 9-10.

studeerkamer, de muziek te verheffen boven het gesproken woord en herhaald zijn tegenstrijdige neigingen te benadrukken. Van Eeden werd in deze tijd ogenschijnlijk niet gehinderd door de rivaliteit met zijn medeschrijvers, typerend voor de jaren 1887-1890.⁸ Twee thema's voor wat betreft de verheerlijking van het onbewuste springen er in het dagboek uit: het kind en de vrouw. Zowel het kind als de vrouw zag Van Eeden als vergeestelijkte wezens.

In juli 1880 was Van Eedens laatste dagboek blijkbaar vol geschreven en plaatste hij zijn pen op het eerste vel van een nieuw boek. Van Eeden stelde zich de vraag of hij daarmee een nieuw leven begonnen was, of hij daarmee het 'dwaze, kinderlijke leven' achter zich had gelaten. Van Eeden antwoordde: 'Ik voel mij nog even dwaas, onstandvastig en onberedeneerd nu en dan, en diep op de bodem van mijn hart slaapt het oude heilige gevoel nog.'⁹ En: 'Als ik ooit voor een menselijk wezen moest knielen, in oprechte aanbidding knielen: dan zou het voor zulk een kind zijn. Het is de reinheid die ik zoo hoog en heilig acht.'¹⁰ Van Eedens opwaardering van de intuïtie, het instinctieve inzicht zonder bewuste beredenering, verklaart Van Eedens beschrijving van de kinderlijke onschuld als een 'heilig gevoel'.¹¹

De vrouw was volgens Van Eeden een van nature rein en geestelijk wezen, maar kon in tegenstelling tot het kind, gemakkelijk haar onschuld verliezen. Van Eedens middeleeuws drama *Lioba. Drama, van trouw* (1897) geeft een duidelijk beeld van Van Eedens opvatting over de vrouw. Bij *Lioba* prevaleert het gevoel boven het verstand. Zij stortte zich onbesuisd in het avontuur met een man van wie ze niet meer wist dan dat hij de koning was. *Lioba's* natuurlijke wensdromen om een kind te baren beheersten haar gedrag.¹² De vrouw had volgens Van Eeden primair de levenstaak kinderen te baren en op te voeden. Hierdoor hield zij weinig tijd over voor persoonlijke ontwikkeling, waardoor in de vrouwelijke geest emoties relatief sterk bleven, terwijl intellectuele capaciteiten achterbleven. Om deze reden zou de vrouw volgens Van Eeden ongeschikt zijn voor veel van wat zich buitenshuis afspeelde. Als de vrouw, net als *Lioba*, geen controle hield over haar gevoel door blind af te gaan op het onbewuste, of het natuurlijke, keurde Van Eeden

⁸ Tom Sintobin, *Onnoemelijke dingen; over taboe en verbod in het fin de siècle* (Hilversum 2014) 83.

⁹ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 27 juli 1880 (p. 81).

¹⁰ *Ibid.*, 7 augustus 1880 (p. 84).

¹¹ Lathouwers, Ton, *De moed tot het onmogelijke. Kierkegaard en zen* (Rotterdam 2010) 42.

¹² Frederik van Eeden, *Lioba. Drama, van trouw* (Amsterdam 1897) 42, 94-95.

deze overgevoeligheid af.¹³ De dubbelzinnigheid van Van Eedens benadering van de vrouw blijkt duidelijk uit een citaat uit december 1885: 'Sneeuw is als een vrouw, teer en rein, - maar als ze vuil wordt, - erg vuil.'¹⁴

Ondanks haar onwetendheid had de vrouwelijke ziel op een voor Van Eeden ondoorgrondelijke wijze toegang tot het hogere. In een brief aan Van Deyssel noemde Van Eeden de vrouwelijke ziel 'superieur, iets dat zich (...) hooger zou kunnen ontwikkelen dan de mannelijke.' En: 'Het [de vrouwelijke ziel, KvdP] vertoont zich minder, uit zich minder, het is minder logisch – meer intuïtief. Het is alleen te bemerken door iemand [Van Eeden zelf, KvdP] die zelf iets vrouwelijks in zich heeft.'¹⁵ Van Eeden presenteerde zich in het dagboek als iemand die naar een balans zocht tussen de volgens hem doorgeschoten vrouwelijke, onbewuste staat en de volgens hem doorgeschoten mannelijke, bewuste staat. Dit inzicht vergde een mate van geestverheffing, dat, zo blijkt uit de verdere briefwisseling, Van Deyssel in zijn ongevoeligheid volgens Van Eeden blijkbaar mistte.¹⁶

In 1885-1890 beschreef Van Eeden veelvuldig de omgang met zijn verloofde, Martha van Vloten, in zijn dagboek. Van Eeden verheerlijkte haar onbewuste motieven en haar eigenheid: 'De liefste herinneringen van de uren die ik bij haar doorbreng zijn de gewone, alledaagsche gesprekjes. De aangenaamste sensatie is het contrast als zij zich gewoon sprekend met mij beweegt en ik denk aan het gepassioneerde in haar. Als zij zegt: 'Bewaar jij mijn handschoenen!' en ik denk: 'die vrouw zou zich mij willen geven'.¹⁷ Tegelijkertijd ergerde Van Eeden zich aan de naïviteit en de onbeheersbaarheid van zijn verloofde. Van Eeden stelde dat hij niet alles met haar kon bespreken, omdat zij te fijngevoelig en te subjectief zou zijn om hem te begrijpen.¹⁸ Van Eeden beschreef op welke manier zijn verstandelijke vermogen hem ervan belette geestelijk trouw aan haar te blijven, zoals zij dit was aan hem: 'Ze heeft gedacht te kunnen volhouden en nu is ze gebroken nu ze merkt dat het niet kan. Maar ik had sterker kunnen zijn, ik ben niet eenvoudig meer. (...) Toen ik haar daar zag, toen die groote betraande oogen mij zoo droevig aanzagen, toen voelde ik wel mijn liefde voor haar. Maar het was nog niet dat groote, diepe, machtige gevoel dat ik eens gekend heb.(...) Wat mij het meeste hindert is

¹³ Snel, 'Een dame uit het fin de siècle in een dun historisch jasje', 69-71.

¹⁴ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 8 december 1885 (p. 121).

¹⁵ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 9 oktober 1890 (p. 87).

¹⁶ *Ibid.*, 9 oktober 1890 (p.87).

¹⁷ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 16 augustus 1889 (p. 153).

¹⁸ *Ibid.*, 4 augustus 1880 (p. 83).

dat soezen [aarzelen, KvdP] en redeneeren over de toekomst door mezelfen. Ik reken soms als een koffiekoopman. Ik moet het heiligste niet zoo beduimelen [schenden, KvdP].¹⁹ In tegenstelling tot zijn verloofde, was Van Eeden tot zijn eigen frustratie niet in staat het onbewuste-Ik meer overwicht te laten hebben op het bewuste-Ik.

Een paar jaar later, in 1889, was Van Eeden volgens eigen zeggen wel in staat om op basis van zijn verbintenis met dezelfde vrouw, de dominantie van het verstand te reduceren tot een niveau waarop hij toegang verkreeg tot een gevoel dat hij volgens eigen zeggen altijd had gehad: 'Ik herinnerde mij, werd mij bewust hoe overlegd hoe kalm de liefde voor mijn vrouw begonnen was, hoe langzaam die was gegroeid tot deze innige gehechtheid. Hoe ik nooit bij haar had gevoeld wat ik eenmaal voelde en nu, o wonder, weer! dat geluk der nabijheid, dat goudlicht, dat zalig verdiepen in één wezen.(...) Ik heb haar toen, als een groot geheim, mijn weifelen verteld. Dat zij de liefde van mij had, die een man maar aan één vrouw geven mag, de liefde van ziel en lichaam. En het kwam er uit, als een jarenlang verborgen leed - als een oud geheim, dat nu goddank het licht mocht zien. Ik genoot eens geheel waar te kunnen zijn. Ik besepte een jarenlange gewilde verblinding.'²⁰ En: 'Het terzijde stellen van den schroom om over mijn liefde te spreken was een zoo subtiële sensatie, als het laten gaan van een teere pudeur [schaamte, KvdP]. Het bewonderen van haar goedheid en edelmoedigheid een tot schreiens [huilen, KvdP] toe roerend geluk. Haar troost een zalige verkwikking.'²¹

Uit het voorbeeld van zowel Lioba als Martha van Vloten blijkt Van Eedens dualisme van denken en voelen over de vrouw. Zijn verbintenis aan een in zijn ogen vergeestelijkt wezen zou volgens Van Eeden permanent lijden, twijfel en teleurstelling met zich meebrengen. De moeilijkheid die gepaard ging met Van Eedens verloving en huwelijk, zag hij als onderdeel van de in hoofdstuk twee besproken 'nuttigheidservaring', waarbij het lijden een cruciale rol speelde.²² Zoals besproken in hoofdstuk twee, betekende grootheid volgens Van Eeden immers de eenzaamheid en het lijden van de permanente innerlijke strijd te kunnen verdragen.²³ Van Eeden maakte een onderscheid tussen twee vormen van lijden: het lijden op basis van de bewuste motieven en het lijden op basis van de onbewuste motieven. Het lijden van het bewuste-Ik bestaat uit Van Eedens berekende

¹⁹ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 29 juli 1880 (p. 82).

²⁰ *Ibid.*, 4 september 1889 (p. 156).

²¹ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 27 september 1889 (p. 159).

²² Van Eeden, 'Verstand en gevoel in de sociale evolutie', 377-380.

²³ Tanner, *Nietzsche, de grote filosofen*, 115.

twijfel met betrekking tot zijn partner: 'Leelijk leed is alle twijfel, aan mij, aan haar, aan mijn liefde - dat is vaal, dor, duldeloos. (...) Heden twijfelde ik aan haar, maar dat was belachelijk.²⁴ Het lijden van het onbewuste-Ik hielp Van Eeden zijn geest te verheffen, omdat het hem hielp toegang te verkrijgen tot een hartstocht waar hij zich op basis van de bewuste overdenking voor had afgesloten: 'Mooi leed is mijn verlangen, het hopeloos uitkomstloos verlangen, in 't besef van haar goedheid, van onze oneindige liefde en van ons altijd gescheiden zijn. (...) Het blijft leed, maar mooi, geliefd, heilig leed. Leed is onze trouwe geleider, die den weg wijst tot God. Zoolang wij niet ernstig zoeken, voelen wij 't leed zoo niet. Dan valt er zoo geen weg te wijzen. Maar nu er hartstocht is gekomen, nu ik zoeken wil, nu ik weer leven ga - nu is 't leed wakker, dag en nacht naast mij, en 't houdt niet op te waarschuwen: 'hier niet, - zóó niet, - dezen weg, - dezen enkelen weg, - er is geen andere'. Daarom kan men tot God niet komen zonder lijden. Daarom lijden de besten onder de menschen het meest.²⁵

Vanaf 1887 voelde Van Eeden zich depressief en was hij als schrijver voorbijgestreefd door sommige van zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids*.²⁶ De journalist en schrijver Johannes de Koo (1841-1909) had Van Deysse bestempeld tot de beste prozaschrijver van zijn tijd.²⁷ Van Eeden schreef: 'Wanhopig is 't zoo weinig als ik kan doen. Ik voel zoo lui en de dagen vliegen om/ mijn plannen hoopen zich op en 't blijft alles liggen.²⁸ En: 'De zwartste dagen uit mijn leven schijnen rustig en licht bij deze vergeleken. Het is woest en grauw en verlaten in mij! Alle gedachten doen mij pijn. Mijn ziel is onrustig en iedere beweging is heftige pijn. Ik zou het een uitkomst vinden als ik wist dat ik een dodelijke ziekte had.²⁹ En: 'Twee dingen ontbreken mij - het bezig zijn aan een mooi, goed werk, - en onbezorgdheid voor mijn toekomst.³⁰ Van Eeden moet aangevoeld hebben dat hij na het succes van *De kleine Johannes* (1885) zijn positie als vooraanstaand schrijver aan het verliezen was.

Van Eeden ging op dat punt in zijn leven duidelijke vraagtekens plaatsen bij zijn motieven: 'Ik heb een ellendige tijd. (...) Een niets-doen, dat ik niet kan dulden en niet wil missen. (...) Wat verlang ik toch? Het is toch geen eerezucht, is het wel? (...) Zijn er niet

²⁴ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 5 oktober 1889 (p. 160).

²⁵ *Ibid.*, 5 oktober 1889 (p. 160).

²⁶ *Ibid.*, 5 oktober 1888 (p. 141).

²⁷ Johannes de Koo, 'Nieuwe gidsen', *De Amsterdamer. Weekblad voor Nederland* 10 (1886) 1-2.

²⁸ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 29 april 1889 (p. 147).

²⁹ *Ibid.*, 30 oktober 1887 (p. 134).

³⁰ *Ibid.*, 23 juli 1888 (p. 140).

voor wie de zonneshijn op een klein stukje grond genoeg is? Er is spanning genoeg in regen en zon.³¹ En: 'Nu ben ik blij als ik eens te weten kom wat er afkeurend over mij gesproken wordt.'³² En: 'Machteloos, machteloos, machteloos. Ik worstel en kan niet verder. Ik vind mijn doen kinderachtig - en als ik beter wil, kom ik niet voort. Niet ben ik meer naar mijn wensch in de hoge wereld waarin ik leefde. Telkens wordt mijn afzondering verbroken. (...) Door ijdelheid, door nood.'³³ En: 'Ik begrijp niet waarom wij toch zoo gaarne wenschen 'iets' te zijn. Bij slot van rekening zijn wij toch niets. Van waar dan dat welbehagelijk gevoel, als wij hier of daar iemand vinden die tegen ons opziet als iets buitengewoons.'³⁴ Van Eeden tobde met name met zijn verwerping van de ijdelheid als consequentie van de menselijke ontgeestelijking en het daaraan toe te schrijven handelen op basis van bewuste motieven. De eerezuchtige motieven, die gebaseerd zijn op een rationele zelfbeoordeling, ontdekte Van Eeden immers bij zichzelf.

Was er niet voldoende in Van Eedens leven gaande waaraan hij zijn trots kon ontlennen? In vergelijking met zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids* stond Van Eeden veel in contact met de Europese culturele en intellectuele elite. Schrijvers als Kloos en Van Deyssel verkozen een teruggetrokken bestaan.³⁵ Van Eeden was daarnaast zojuist gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. Of de promotie hem veel genoegens verschafte, blijkt niet uit het dagboek. Van Eeden vermeldde de plechtigheid slechts terloops. Zoals uit hoofdstuk twee is gebleken schonk de psychiatrische praktijk die Van Eeden in ditzelfde jaar runde, hem onvoldoende voldoening. Dit blijkt duidelijk uit het dagboek: 'Ik ben niet lui geweest en dat geeft een zekere voldoening. Maar niet de voldoening die ik verlang. Daarvoor zou ik andere dingen moeten doen.'³⁶ En: 'Nog altijd dagen met hoofdpijn van het werken in Amsterdam. (...) Zoo kom ik er niet. Ik troost mij met het voornemen mij vrij te maken zodra ik leven kan. O als ik nog twintig jaar in die gevangenis moest zitten! (...) Het zal nog moeten blijken of mijn onbewuste Ik er op vooruit gaat.'³⁷ En: 'Weg nu, weg allemaal [de psychiatrische patiënten, KvdP]. (...) Nu een oogenblik ruimte. Al die benauwende, weenende, klagende, niet-begrijpende mensen

³¹ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 5 april 1887 (p. 128).

³² *Ibid.*, 5 mei 1889 (p. 148).

³³ *Ibid.*, 25 oktober 1889 (p. 162).

³⁴ *Ibid.*, 4 augustus 1880 (p. 83).

³⁵ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 19 december 1892 (p. 195).

³⁶ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 26 september 1887 (p. 133).

³⁷ *Ibid.*, 20 maart 1888 (p. 139).

een oogenblik van mij af. Ik stik onder al die kleinheid en prikkelbaarheid en moedeloosheid.³⁸

Van Eedens dagboek is een bekentenis van het feit dat hij in de periode 1887-1889 op creatief gebied op een dood punt beland was: 'Een enkel oogenblik voel ik weer kracht iets te beginnen. Dan hoor ik even, heel vaag, den klank van geweldig proza. Soms voel ik even een dramatisch stuk dat dreunt van passie. Dan loop ik heen en weer en poog het vast te houden - of een vorm, een weg te bedenken waardoor het komen zal. Maar het zijn oude, duf gedachte plannen en ik voel alles onder mijn handen wegglijpen en uiteenvloeien.³⁹ Het continue peinzen en overdenken en het daarmee schenden van wat Van Eeden het kinderlijke, 'heilige gevoel' had genoemd, werd door hem in de hoedanigheid als schrijver en huwelijkspartner ervaren als iets onwenselijks, als iets dat zijn vergeestelijking in de weg stond.⁴⁰

Van Eedens dagboek is een reflectie van zijn moderniteitskritiek, doordat het in de eerste plaats een verheerlijking van de geest is. De verheerlijking van het onbewuste blijkt uit Van Eedens focus op het kind en de vrouw, maar ook uit de bevestiging dat hij vanaf 1887 zijn overdenkingen als belemmerend voor zijn geluk heeft ervaren. Van Eeden plaatste zichzelf daarmee geheel conform zijn moderniteitskritiek binnen een volgens hem groeiende groep van mensen die op basis van motieven die toe te schrijven zijn aan het bewuste-Ik, te lijden had onder depressiviteit.⁴¹ Van Eedens dagboek is niet alleen een verheerlijking van het onbewuste, zeker niet als het aankwam op de vrouw. Alhoewel volgens Van Eeden de omgang met zijn vrouw een nuttigheidservaring was die had bijgedragen aan zijn vergeestelijking, zou de vrouw door haar onderontwikkelde bewuste-Ik niet in staat zijn deel te nemen aan bijvoorbeeld de wetenschap en de politiek. Van Eedens dagboek (1885-1890) getuigt van een zoektocht naar een balans tussen het bewuste en het onbewuste, het verstand en het gevoel, het mannelijke en het vrouwelijke.

³⁸ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 1 mei 1889 (p. 147).

³⁹ *Ibid.*, 5 april 1887 (p. 128).

⁴⁰ *Ibid.*, 5 april 1887 (p. 128).

⁴¹ *Ibid.*, 6 augustus 1885 (p. 117).

Hoofdstuk 4: De persoonlijke correspondentie

In dit hoofdstuk staat Van Eedens persoonlijke correspondentie (1885-1890) centraal. Het gaat om de correspondentie tussen Van Eeden en Willem Kloos (mederedacteur bij *De Nieuwe Gids*), Albert Verwey (mederedacteur bij *De Nieuwe Gids*) en Lodewijk Van Deysse (medewerker bij *De Nieuwe Gids*).¹ Ik zal onderzoeken in hoeverre de zelfrepresentatie van Van Eeden in de persoonlijke correspondentie afweek van zijn zelfrepresentatie in het dagboek. Schetste Van Eeden, net als in het dagboek, een ideaalbeeld met betrekking tot zijn beoogde vergeestelijking? In hoeverre stelde Van Eeden zich in zijn persoonlijke correspondentie kwetsbaar op in zijn beschrijving van het persoonlijk tekortschieten in dit opzicht?

Alhoewel de brieven heel intiem en vriendschappelijk van karakter konden zijn, was de inhoud van Van Eedens brieven met zijn medeschrijvers vooral beperkt tot het reilen en zeilen binnen *De Nieuwe Gids*. Van Eeden was een schrijver die zich in vergelijking tot zijn medeschrijvers veel buiten de literaire paden bewoog. Zijn tijd vroeg echter niet om veelzijdigheid, maar om specialisatie. Academische disciplines werden steeds onafhankelijker van elkaar.² Verschillende maatschappelijke domeinen – waaronder literatuur en wetenschap – propageerden en bewaakten hun eigen zelfstandigheid met behulp van gedragscodes en idealen. In de praktijk ontbrak een dergelijke 'hokjesgeest' bij *De Nieuwe Gids*. De redacteurs hadden elk zo hun eigen idealen als het aankwam op de kunst en spraken elkaar aan als zij vonden dat een medeschrijver daarvan afweek.³ De machtsstrijden die ik zal beschrijven in dit hoofdstuk, zijn in de kern terug te voeren op een verschil in literaire ideologie tussen Van Eeden en zijn medeschrijvers.

4.1. De Nieuwe Gids

De Nieuwe Gids is in haar beginjaren beheerst geweest door een in die tijd opkomende literaire stroming, het 'naturalisme', al betekende dit niet dat oudere literaire stromingen

¹ Fontijn, *Tweespalt*, 229, 257, 260.

² Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 14.

³ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 191.

onmiddellijk verdwenen waren. Het naturalisme wordt gezien als een tegenreactie op de romantische literatuur. Het idealisme binnen de literatuur maakte daarbij plaats voor het realisme. Naturalisten concentreerden zich op de menselijke psyche, de individuele belevingswereld binnen een 'alledaagse' setting. Romantici verkozen vaak het bovennatuurlijke of het fantastische als thema. Terwijl in de romantische literatuur vaak sprake was van een strijd tussen het 'goede' en 'kwade', viel deze tegenstelling weg in de naturalistische literatuur. Het wereldbeeld ging daarmee over van zwart-wit naar een normloos grijs.⁴ De naturalistische literaire thematiek was pessimistisch van aard. Naturalisten schreven over de ontgeestelijking van de mens, de degeneratie van de maatschappij en de daaraan toe te schrijven gevolgen. Naturalisten presenteerden in de regel een in hun ogen onvermijdelijk noodlottige afloop voor de mens, daar waar Van Eeden onder meer op basis van zijn in hoofdstuk twee besproken beoogd moreel bewustwordingsproces, een positiever toekomstbeeld wilde schetsen.⁵ De naturalistische kritiek op de menselijke samenleving liep parallel aan de eerder besproken moderniteitskritiek op het rationele mensbeeld en vooruitgangsgeloof.

Kloos, Verwey en Van Deyssel hielden weinig rekening met het publiek en de moraal, maar gingen uit van 'de allerindividueelste emotie' van de kunstenaar.⁶ Kunst diende geen doel anders dan de verheerlijking van de subjectieve schoonheid en het zo treffend mogelijk verwoorden van het gevoel. Van Eeden dacht hier duidelijk anders over: 'Veel gedichten zijn geschreven in het sentiment, en niet er boven. Ik meen dat men voor het maken van complete, zuivere kunst, het sentiment geheel meester moet zijn, zoodat men volkomen vrij is het te maken tot een gelijkmatig en harmonisch geheel.'⁷ En: 'De sonnetten [Van Eedens sonnetten, KvdP] zijn met hevige emotie geschreven, in echte inspiratie, ouderwets gezegd. Op alle uren van dag en nacht, met een gevoel of God me dicteerde uit den hemel. En toch vind ik die nu niet het beste. Het Naspel schreef ik daarentegen zeer rustig, met helder bedenken, met zuiver berekenen van wat ik deed. Ik wist terstond, zelfs onder 't schrijven, dat men dat het beste zou vinden. Ik zelf lees dat vers niet met zoveel genoegen over, want de subtiële emotie die er aan vast zit is voor mij

⁴ Boven, Erica van en Mary Kemperink, *Literatuur van de moderne tijd; Nederlandse en vlaamse letterkunde in de 19e en 20e eeuw* (Bussum 2006) 110-119.

⁵ Garnt Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren* (Amsterdam 1958) 150-152.

⁶ Willem Kloos, 'Literaire kroniek', *De Nieuwe Gids* 2 (1887) 458.

⁷ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 25 januari 1891 (p. 103).

niet zoo mooi als de andere verzen. Maar ik weet en ik zie, dat die emotie, om zoo te zeggen er beter aan vast zit. Daaruit besluit ik dat de kunst beter is.⁸

Van Eeden ging, zoals uit de verdere analyse van de persoonlijke correspondentie zal blijken, in de eerste plaats uit van de kunst met een doel. Zoals uit hoofdstuk twee is gebleken, was de literaire expressie voor Van Eeden wat de hypnose binnen zijn psychiatrische behandelmethodede was geweest: een suggestiemiddel om de kudde te leiden.⁹ Van Eeden schreef: 'Er zijn drie soorten literatuur. Onderaan staat de amusement-literatuur, die wij niet tot de literatuur rekenen.(...) Dan komt de literatuur in fictie. Daartoe behoort alle goede novellistiek, romans en epische en dramatische poezie. Dan komt de literatuur in waarheid. Dat is niet de fictieve kunst- het eenvoudige zeggen en de lyriek.'¹⁰ Zoals uit dit hoofdstuk zal blijken rekende Van Eeden Kloos, Verwey en Van Deyssel tot de tweede categorie. Van Eeden rekende zichzelf tot de derde categorie.

Zoals besproken in hoofdstuk één, kenmerkt het *fin de siècle* zich door een algemene cultivering van het 'schone'. Van Eeden vatte de schoonheid van de emotionele expressie zowel breder als nauwer op. Nauwer, omdat de schoonheid volgens Van Eeden qua vorm en inhoud moest aansluiten bij de lezer.¹¹ Breder, omdat de schoonheid volgens Van Eeden een maatschappelijk doel diende.¹² Het blindstaren op de emotie kon volgens Van Eeden belemmerend werken op het juist overbrengen van de boodschap.¹³ Van Eeden schreef: 'Ik heb namelijk het eenvoudige, preciese en heel zekere bewustzijn dat ik de emotie die jelui [in dit geval gericht aan Van Deyssel, KvdP] beweegt ken, en bij een andere gelegenheid daaraan soortgelijke uiting zou gegeven hebben. Maar dat ik juist nu, om een zeer bepaalde, welbewuste reden gesproken heb in een hooger plan, en van een hooger beschouwingsstandpunt. (...) Ik duld niet en zal nooit dulden de actieve belemmering ter wille van iets schoons.'¹⁴ Van Eeden zocht als schrijver een balans tussen het spontane en het doelbewuste, tussen de schone expressie en de subtiele expressie.¹⁵

⁸ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 25 september 1891 (p.128).

⁹ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 78.

¹⁰ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 25 september 1892 (p. 176).

¹¹ *Ibid.*, 25 september 1892 (p. 176).

¹² Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 9 april 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

¹³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 25 september 1892 (p. 176).

¹⁴ *Ibid.*, 26 juni 1896 (p. 305).

¹⁵ *Ibid.*, 25 september 1891 (p. 128).

Van Eeden maakte voor een groot deel gebruik van de literaire stijl en thematiek van het naturalisme, maar hield zich niet aan alle onderliggende principes ervan. Van Eeden schreef: 'De invloed van het naturalisme heeft zich bij de meesten onzer meer bepaald tot het literair procedé. Op onze levensbeschouwing, ten minste op de mijne, heeft het nooit eenigen belangrijken invloed gehad.'¹⁶ Van Eeden had, net als andere naturalisten, veel aandacht voor de individuele belevingswereld van zijn personages. Van Eeden verzette zich echter tegen het typisch naturalistische doemdenken, namelijk dat de mens geheel gedetermineerd zou zijn door erfelijkheid, opvoeding en milieu, zonder zicht op een innerlijke evolutie.¹⁷ Voorbeelden van literair werk waarbij Van Eeden het naturalisme combineerde met oudere literaire stromingen zijn *De kleine Johannes* (1885) en het in hoofdstuk drie besproken *Lioba. Drama, van trouw* (1897). In beide werken verbond Van Eeden de sprookjesachtige symboliek en de belerende toon van de romantici met de psychologische analyse van het naturalisme.¹⁸

Literair-ideologisch bestond er weinig eenheid onder de schrijvers bij *De Nieuwe Gids*. Zoals zal blijken uit de analyse van de persoonlijke correspondentie van Van Eeden, Kloos, Verwey en Van Deyszel, was wat dit betreft Van Eeden de vreemde eend in de bijt. Van Eeden was meer idealistisch en minder naturalistisch ingesteld dan Kloos, Verwey en Van Deyszel. Dit zou gedurende de correspondentie tot botsingen leiden tussen het idealisme van Van Eeden en het realisme van zijn medeschrijvers, maar ook tussen de ethiek van Van Eeden en de esthetiek van zijn medeschrijvers.

4.2. De eerzucht

Van Eeden formuleerde zijn kritiek op de moderne samenleving als volgt: 'De uitgezogen behoeftigen worden onwetend en ruw, de gemakkelijk levende uitzuigers worden vadsig, of broodronken, of geldgierig, of bekrompen, of trots, of zenuwziek door een overprikkeld onharmonisch leven.'¹⁹ Als uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie een rationele belangenbehartiging op basis van eerzuchtige motieven blijkt, druist dit in tegen zijn verwerping van trots als belangrijk onderdeel van zijn

¹⁶ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyszel*, 4 februari 1896 (p. 299).

¹⁷ Van Boven e.a., *Literatuur van de moderne tijd*, 110-119.

¹⁸ Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*, 151.

¹⁹ Frederik van Eeden, 'Waarvan leven wij?' (Lezing, Rotterdam 7 december 1898).

moderniteitskritiek. In dat geval zou de persoonlijke correspondentie geen weerspiegeling zijn van de innerlijke evolutie die Van Eeden conform zijn dagboek nagestreefd zou hebben.

Van Eeden rekende eerzucht niet tot één van de motieven die zijn handelen bepaalde. Dit blijkt duidelijker uit zijn persoonlijke correspondentie, dan uit zijn dagboek. Uit hoofdstuk drie is gebleken dat Van Eeden tobde met zijn verwerping van de ijdelheid als consequentie van de menselijke ontgeestelijking en het daaraan toe te schrijven handelen op basis van bewuste motieven.²⁰ Eerzuchtige motieven ontdekte Van Eeden immers bij zichzelf en deze ervoer hij als belemmerend voor zijn geluk.²¹ In de persoonlijke correspondentie verwierp Van Eeden de eerzucht zeer stellig: 'De opinie van anderen kan mij niet schelen.'²² En: 'Ik ben heelemaal niet eerzuchtig (...), heelemaal niet meer en als Martha mij zei dat het haar verdriet deed als ik nog langer dingen schreef en uitgaf zou ik het werkelijk niet meer doen. En nu geloof ik, dat ik geen vrienden meer kan hebben onder menschen die er anders over denken, die meer houden van hun naam en van het figuur dat ze voor de wereld maken dan van hun affecties.'²³ En: 'Ik tracht zoo weinig mogelijk van mijzelfen te verwachten. Namelijk als figuur in de wereld. Ik tracht het zoover te brengen dat ik volkomen onaangedaan zou blijven, als al mijn publicaties vernietigd werden en mijn verdere publicaties verboden.'²⁴ Van Eeden stelde, in navolging van Nietzsche, te verlangen naar een onzelfzuchtige, heroïsche eenzaamheid als essentieel onderdeel van de innerlijke evolutie. Dat dit hem moeilijk in de omgang en miskend zou maken bij de meerderheid van zijn contacten, deerde Van Eeden volgens eigen zeggen niet.²⁵

²⁰ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 5 april 1887 (p. 128).

²¹ *Ibid.*, 25 oktober 1889 (p. 162).

²² Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 16 juni 1892 (p. 163).

²³ Van Eeden, geciteerd in Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 27 november 1888 (p.78-80).

²⁴ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 8 juni 1891 (p. 115).

²⁵ Frederik van Eeden, 'Aan Willem Kloos', *De Nieuwe Gids* 6 (1891) 458-463.

4.3. Willem Kloos

In 1881 had Kloos samen met zijn mederedacteuren bij *De Nieuwe Gids*, Frank van der Goes (1859-1939) en Verwey, de Amsterdamse literaire vereniging Flanor opgericht. Kloos schreef in *De Nieuwe Gids* een kroniek, waarin hij pleitte voor poëzie als emotionele expressie en afrekende met de godsdienstige poëzie van zijn voorgangers.²⁶

De brieven tussen de twee zelfverzekerde schrijvers Kloos en Van Eeden zijn wisselend hartelijk en afstandelijk van karakter.²⁷ Kloos vroeg Van Eeden in 1886 om psychiatrisch advies, omdat hij last had van stemmen in zijn hoofd. Kloos' verzoek om hulp moet Van Eeden in deze periode van toenemende belangstelling voor de psychiatrie hebben aangesproken.²⁸ Van Eeden bood Kloos hulp door hypnosetherapie en steunde hem ook financieel.²⁹ Van Eeden schreef Kloos: 'Je bent een groot schip ['dubbel-Ik', KvdP], Willem, met grote, machtige zeilen, maar het roer ['bewust-Ik', KvdP] is erg defect en het gaat mij aan het hart voor de kostelijke lading en het mooie schip.³⁰ Kloos schreef naar aanleiding van één van Van Eedens hypnosebehandelingen: 'Ik voel me net of ik een ander Ik ben geworden, dat toch hetzelfde is, of mijn hoofd is schoongeveegd en er toen nieuwe dingen in zijn gezet, als nieuwe meubelen in een kamer.³¹ Van Eeden moet zich in deze periode, 1885-1887, als vriend, schrijver en psychiater door Kloos bijzonder gewaardeerd hebben gevoeld. Daar waar Van Eedens vriendschappen met Verwey en Van Deyssel vrij zakelijk bleven, waren de brieven tussen Kloos en Van Eeden in deze periode informeel. Van Eeden stelde zich gevoelig op, soms zelfs sentimenteel, hetgeen door Kloos gewaardeerd werd: 'Beste Fré [Van Eeden, KvdP], Dank je, dank je wel voor je heerlijken mensenbrief, dat was zoo verschrikkelijk eenvoudig en natuurlijk, net een kind dat lacht, of een blad dat valt of een lucht die blauw is. Jij bent misschien de eenige die dat kan, zoo recht uit praten uit je gevoel, zonder de ondergedachte er bij te hebben: nu ga ik iets gevoelds zeggen.³²

Eind 1888 ontstonden er over en weer spanningen tussen Kloos en Van Eeden. Dit had te maken met Kloos' depressie. Van Eeden ontwikkelde bezwaren tegen Kloos'

²⁶ Maurits Uyldert, *De jeugd van een dichter. Uit het leven van Albert Verwey* (Amsterdam 1948) 197-208.

²⁷ Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 78-80.

²⁸ Fontijn, *Tweespalt*, 217, 271.

²⁹ Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 78-80.

³⁰ Deth e.a., *Vergeeten psychiater en pionier in de psychotherapie*, 45.

³¹ Kloos, geciteerd in Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 78-80.

³² *Ibid.*, 78-80.

levensstijl in deze periode, met name zijn toenemende drankgebruik. In moreel opzicht ging Van Eeden ver van Kloos afstaan. Kloos sprak Van Eeden geregeld aan op diens afstandelijkheid.³³ Kloos verweet Van Eeden dat hij zich achter een 'ijswand' was gaan verstoppen, door onverschillig alle vriendschappelijke emoties te onderdrukken.³⁴ De woorden van Kloos gericht aan Van Eeden komen over als die van een man die teleurgesteld was geraakt in zijn vriend.

Van Eeden benadrukte in reactie hierop het belang van het individualisme binnen de vriendschap. Vriendschap zou volgens Van Eeden nooit de vrijheid om zichzelf te kunnen zijn in de weg mogen staan. Van Eeden gaf aan dat het niet ondenkbaar was dat hij Kloos in de toekomst veel vaker op dezelfde manier zou gaan ergeren.³⁵ Kloos zou er volgens Van Eeden goed aan doen hem te accepteren zoals hij was: 'Ik wensch ongestoord mijn weg te kunnen gaan en mijn individualiteit te ontwikkelen, mijn vrijheid behoudend met zorgvuldig ontzien van de vrijheid van anderen.(...) Ik verdoem en verwerp alle gezag, alle prestige, alle autoriteit - zoowel in het samenleven der lichamen, als in dat der intelligentiën.(...) Wie mij liefheeft, volg - wie mij antipathisch is hate mij of vermijde mij.(...) Laat ons dan nu weer elk aan 't werk gaan en zoeken in vrijheid en oprechtheid de waarheid die is - in ons zelve, - en blijf vooral gelooven aan mijn oprechte en overanderlijke vriendschap.'³⁶ Kloos trok zijn conclusies. Van de vriendschap tussen Van Eeden en Kloos was na deze botsing weinig meer over.

Na de vriendschapsbreuk zou Kloos geregeld kritisch over Van Eedens werk schrijven in *De Nieuwe Gids*. De informele brieven tussen Kloos en Van Eeden waren getransformeerd in het wederzijds behartigen van de belangen als schrijver. In 1890 escaleerde dit in een publiekelijk gevoerde pennenstrijd. Kloos sprak zijn verontwaardiging uit over de manier waarop Van Eeden de aandacht op zichzelf vestigde.³⁷ Van Eeden had een open brief geschreven aan de Russische tsaar, die werd gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*, waarin Van Eeden zich beklagde over het lot van de Russische politieke gevangenen.³⁸ Kloos stelde dat Van Eedens brief aan de tsaar als spontane literaire expressie te waarden zou zijn geweest. In dit geval was Van Eedens brief volgens Kloos

³³ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 15 mei 1891 (p. 191).

³⁴ Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 70.

³⁵ Kloos, geciteerd in Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 25 augustus 1890 (p. 77).

³⁶ Van Eeden, 'Aan Willem Kloos', 458-459, 463.

³⁷ Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 77.

³⁸ Frederik van Eeden, 'Aan den Keizer aller Russen', *De Nieuwe Gids* 6 (1890) 394.

echter voortgekomen uit ijdelheid.³⁹ Kloos schreef: 'En weet je nu hoe ik mij jouw [Van Eedens, KvdP] stuk psychologisch verklaar? Er zit in je een levensprincipe, een latente [verborgen, KvdP] hoofdneiging naar het Christen ideaal, "alle menschen broeders op aarde", en die heeft je dezen keer een poets gebakken.'⁴⁰ En: 'De heele Wereld kan hem [Van Eedens, KvdP] niets schelen, behalve zijn eigen klein-ijdel, en in den Loop der Eeuwen niets beteekenend Ik.'⁴¹ De tsaar zou de brief volgens Kloos nooit lezen; het zou Van Eeden enkel te doen zijn geweest om in hoogdravende bewoordingen indruk te maken op zijn lezers.⁴² Kloos noemde Van Eeden daarom 'belachelijk pretentius en hinderlijk deftig'.⁴³

Kloos beschreef Van Eeden als iemand die vriendschappen onderhield om zichzelf te profileren. Van Eeden zou volgens Kloos als een koraalrif zijn, waarop de schepen uit zijn omgeving te pletter waren geslagen: 'Van Eeden is niet gegroeid uit zich-zelf als een koraal-rif, waarop de schepen te pletter lopen. Hij heeft jarenlang, angstvallig om zich ziende en overal heengrijpende, bij al z'n vrienden kaart na kaart naar zich getrokken, en die langzaam opgezet, voorzichtig, tot een heel aardig-geprezen, verrezen gebouwtje [kaartenhuis, KvdP]. Nu staat hij op het bovenste plat, met de kin in zijn hand, en de andere statig gebarend.'⁴⁴

Van Eeden weersprak Kloos' kritiek op zijn vermeende eerzucht: 'Of dit de gansche Willem Kloos is, betwijfel ik. Want diezelfde Willem Kloos schreef mij heel sympathiek. (...) Al werd ik uitgejouwd door de geheele elite, of toegejuicht door de heele vrije gemeente – wat wel 't ergste kwaad zou zijn – ik zal t niet achten. (...) De vrees voor het oordeel van het publiek, de zorg voor 't prestige van jou of onze groep of van het tijdschrift [*De Nieuwe Gids*, KvdP]. Het oordeel der menigte, dat nooit dan bij toeval of te laat rechtvaardig is, gaat mij geen bliksem aan. En prestige verlang ik niet of eerbiedig ik niet.(...) Ik voel mij niet als een pedagoog of een professor, die moet zorgen voor zijn prestige. Ik wil de menschen niet opvoeden, dat is hun eigen zaak.'⁴⁵ Kloos' beschuldiging aan het adres van Van Eeden een hoogdravende schrijfstijl te gebruiken om de aandacht op zichzelf te vestigen, werd tevens door Van Eeden weersproken: 'Ik wil ook bouwen in 't

³⁹ Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 76.

⁴⁰ Kloos, geciteerd in Noach, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', 25 augustus 1890 (p. 77).

⁴¹ Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden', 173.

⁴² Ibid., 173.

⁴³ Ibid., 170.

⁴⁴ Ibid., 173.

⁴⁵ Van Eeden, 'Aan Willem Kloos', 459-462.

opene de theorie mijner sentimenten, maar om hem die mij liefheeft het volgen gemakkelijk te maken. En dit laatste wil ik doen in sobere geserreerde, kalmgeëmotioneerde taal. Ik wil niet lyrisch zijn bij 't denken, omdat de sonore muziek der woorden en schittering der beelden meesleept en verblindt.⁴⁶

Alhoewel Van Eeden stellig beweerde zich niet te laten leiden door een verlangen naar erkenning, deed hij in dezelfde brief aan Kloos, die hij tevens liet publiceren in *De Nieuwe Gids*, de moeite zijn gelijk te halen. Kloos had Van Eedens schrijven beschreven als verwarrend en 'een denken op papier' genoemd.⁴⁷ Van Eeden schreef Kloos: 'Wat je noemt mijn denken op papier, is waar in een gansch anderen zin als jij bedoelt. Ik geef niet altijd alle schakels mijner gedachten, omdat ik al het vroeger gedachte bekend onderstel.'⁴⁸ Van Eeden beschreef zijn gedachten als koraaldieren die een grote berg bouwen: 'En elk gezegde rust op het in jaren geformeerde. Maar wie niet goed ziet, ziet slechts verspreide eilanden, waar toch een groot gebergte is.'⁴⁹ Kloos was volgens Van Eeden niet in staat om zijn werk naar waarde te schatten. Van Eeden beschreef zichzelf op basis hiervan als 'een artiest' en Kloos als 'de leek'.⁵⁰

Een paar jaar na deze woordenstrijd beschreef Kloos in het in *De Nieuwe Gids* gepubliceerde artikel *Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden* (1894) wat volgens hem gezien kan worden als de kern van Van Eedens persoonlijkheid. Van Eeden was volgens Kloos als een kaartenhuis, met de ijdelheid als enig fundament. Kloos had echter ook ervaren dat Van Eeden een gevoelige, behulpzame man kon zijn, hetgeen hem prettig maakte in de omgang.⁵¹ Volgens Kloos is deze geleefde 'leugen' van fatsoen zo essentieel voor Van Eedens persoonlijkheid, dat ze daarmee een vleesgeworden waarheid op zichzelf was geworden; fatsoen was in die zin volgens Kloos voor Van Eeden altijd de uitkomst van bewuste motieven. Van Eeden creëerde en onderhield volgens Kloos zijn vriendschappen bewust en in zijn eigen belang.⁵²

Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Kloos blijkt een rationele belangenbehartiging op basis van een bewuste overdenking van de moraal. De 'afstandelijkheid' die Kloos bij Van Eeden constateerde en betreunde, zag Van

⁴⁶ Van Eeden, 'Aan Willem Kloos', 459.

⁴⁷ Ibid., 461.

⁴⁸ Ibid., 461.

⁴⁹ Ibid., 461-462.

⁵⁰ Ibid., 461.

⁵¹ Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden', 169-173.

⁵² Ibid., 171-173.

Eeden als zijn 'neiging tot onafhankelijkheid'.⁵³ Vriendschap moest volgens Van Eeden een persoonlijk doel dienen. Van Eedens opstelling ten opzichte van Kloos als uitkomst van zijn moreel bewustzijn, vertoont gelijkenis met zijn eerder besproken opstelling ten opzichte van het 'typische' losbandige studentenleven. Ondanks dat Van Eeden schijnbaar oprecht genoot van de aandacht en het amusement dat Amsterdam hem als student bood, uitte hij morele kritiek op de losbandigheid dat het nachtleven volgens hem eigen was. Enerzijds verachtte Van Eeden de schaamteloosheid van zijn medestudenten, anderzijds lijkt hij snel ingeburgerd te zijn geweest in de studentenmaatschappij en het nachtleven dat daarbij hoorde. In het dagboek wisselden plezier en schaamte zich dan ook af.⁵⁴ In het geval van zowel Van Eedens medestudenten als Kloos, lijkt Van Eedens moreel bewustzijn aan de basis te hebben gestaan voor de schaamte om geïdentificeerd te worden met hen die hij voor zichzelf als 'immoreel' beoordeeld moet hebben.

Van Eedens bewuste overdenking leidde tot de beëindiging van de vriendschap tussen Kloos en hemzelf. Uit het dagboek blijkt dat Van Eeden gedurende dezelfde periode een tegenovergestelde ontwikkeling doormaakte in de omgang met zijn vrouw, Martha van Vloten. Van Eeden beschreef in het dagboek op welke manier zijn verstandelijke vermogen hem ervan belette geestelijk trouw aan zijn vrouw te blijven, zoals zij dit was aan hem.⁵⁵ Van Eeden ergerde zich bijvoorbeeld aan haar naïviteit en onbeheersbaarheid. In tegenstelling tot zijn vrouw, was Van Eeden tot zijn eigen frustratie niet in staat het gevoel meer overwicht te laten hebben op het verstand. In een later stadium van zijn relatie, was Van Eeden volgens eigen zeggen wel in staat om de dominantie van het verstand te reduceren tot een niveau waarop hij toegang verkreeg tot een gevoel dat hij volgens eigen zeggen altijd voor haar had gehad.⁵⁶

Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Kloos blijkt tevens een rationele belangenbehartiging op basis van eerezuchtige motieven. In tegenstelling tot Kloos, die uitging van een individualistisch *l'art pour l'art*-principe, diende voor Van Eeden de kunst een doel dat verder moest reiken dan de individuele expressie.⁵⁷ Van Eeden schreef een toename van vergeestelijking toe aan een proces van menselijke

⁵³ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 7 augustus 1891 (p.122).

⁵⁴ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 20 oktober 1878 (p. 34).

⁵⁵ *Ibid.*, 29 juli 1880 (p. 82).

⁵⁶ *Ibid.*, 4 september 1889 (p. 156).

⁵⁷ Kloos, 'Literaire kroniek', 458.

morele evolutie.⁵⁸ De persoonlijke nuttigheidservaringen zouden zich volgens Van Eeden binnen het dubbel-Ik in de volgende geslachten voortzetten tot een verbeterd, onbewust ervaren morele zin.⁵⁹ Van Eedens protest tegen de behandeling van de Russische politieke gevangenen werd door hem aan Kloos gepresenteerd als noodzakelijk, omdat het zou appelleren aan het morele bewustzijn.⁶⁰ Hierbij zocht Van Eeden aansluiting bij het lezerspubliek van *De Nieuwe Gids*. Hiervoor was de kunst volgens Kloos niet bedoeld. Kloos schreef: 'Neen, de sociale evolutie ontstaat niet door een verfijning van het gevoel.'⁶¹

Van Eedens individualisme, dat kenmerkend is voor de manier waarop hij de vriendschappelijke betrekking met Kloos onderhield, is niet terug te vinden in zijn literaire ideologie en zijn verdediging daarvan. Van Eedens doelgericht inzetten van de literaire expressie bij het schrijven aan de tsaar, was volgens Kloos niet van het product van de 'allerindividueelste emotie', maar van ijdelheid.⁶² Op Kloos' kritieken aan het adres van Van Eeden aangaande zijn integriteit, reageerde hij door in *De Nieuwe Gids* gepubliceerde 'brieven aan Kloos' zijn gelijk te willen halen. In het heetst van deze pennenstrijd plaatste Van Eeden zich als schrijver zelfs boven Kloos.⁶³ Alhoewel uit elk van Van Eedens verdedigings- en rechtvaardigingstactieken blijkt dat hij het nut van de literaire expressie – het moreel bewustwordingsproces op basis van de nuttigheidservaring - aanvoerde als legitimatie van zijn schrijven, getuigt zijn correspondentie met Kloos voornamelijk van een belangenbehartiging op basis van trots.

4.4. Albert Verwey

Verwey en Van Eeden waren als redacteuren nauw betrokken bij de start van *De Nieuwe Gids* in 1885. Verwey was in deze periode weinig gemotiveerd om te schrijven, terwijl Van Eeden groot succes had met *De kleine Johannes* (1885).⁶⁴ Alhoewel Verwey slechts vijf jaar jonger was dan Van Eeden, richtte Van Eeden zich tot Verwey als een mentor tot zijn

⁵⁸ Van Eeden, *Dagboek Deel 1 1878-1900*, 17 december 1888 (p. 141).

⁵⁹ Van Eeden, 'Verstand en gevoel', 377-380.

⁶⁰ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 52-53.

⁶¹ Willem Kloos, 'Verleden, heden en toekomst. Door Willem Kloos', *De Nieuwe Gids* 6 (Amsterdam 1891) 167.

⁶² Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden', 169.

⁶³ Van Eeden, 'Aan Willem Kloos', 461.

⁶⁴ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 26 juli 1885: [http:// www.dbnl.org](http://www.dbnl.org) (21-08-2015).

protegé. Van Eeden noemde Verwey meerdere malen 'Albertje'. Van Eeden drukte Verwey op het hart dat hij niet aan zichzelf maar aan het gezamenlijk belang moest denken, dat hij vertrouwen had in zijn nut voor *De Nieuwe Gids*, maar dat hij tot op dat moment niet te spreken was over diens betrokkenheid.⁶⁵ Verwey stelde Van Eeden in zijn antwoord gerust en vergeleek hem met de klagende profeet Jeremia. Verwey had het gevoel dat Van Eeden zich tot hem had gericht als tot een 'lief kind'.⁶⁶ Op basis van literair succes kon Van Eeden zich deze patroniserende houding richting Verwey, kenmerkend voor 1885-1886, in de loop der jaren steeds minder permitteren.

Verwey schreef Van Eeden een brief waarin hij concreet zijn plan van aanpak presenteerde met betrekking tot hetgeen hij zou schrijven.⁶⁷ Verwey's plan lijkt Van Eeden tevreden te hebben gestemd. Eind 1885 stuurde Van Eeden een hartelijke brief aan Verwey, waarin hij niet inging op de kleine botsing tussen hen beiden, maar verslag deed van zijn verblijf in Amsterdam.⁶⁸ Van Eeden deed de maanden daarna geregeld enthousiast verslag van zijn verblijf in Parijs. Uit niets blijkt dat Van Eeden nog bezig was met zijn schrijverschap of dat van Verwey.⁶⁹

De eerder genoemde journalist De Koo had intussen Van Deyszel bestempeld tot de beste prozaschrijver van zijn tijd.⁷⁰ In 1886 vond er een redactievergadering plaats over de vraag of Van Deyszel al dan niet het redacteurschap van *De Nieuwe Gids* zou worden aangeboden. Van Eeden schreef Kloos in mei 1886 dat hij het vermoeden had dat Verwey tegen zou stemmen, omdat hij afgunstig zou zijn op Van Deyszel's succes. Waarschijnlijk heeft dit zowel Kloos als Verwey verstoeld doen staan. Kloos was zelfs zover gegaan de brief van Van Eeden aan Verwey te laten lezen. Verwey schreef Van Eeden direct een brief: 'Foei, foei! Zulke booze vermoedens aan Kloos te schrijven.'⁷¹ Van Eeden reageerde: 'Het was toeval dat ik net aan Kloos schreef en niet aan jou.'⁷²

⁶⁵ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 12 augustus 1885: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁶⁶ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 15 augustus 1885: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁶⁷ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 22 augustus 1885: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁶⁸ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 29 augustus 1885: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁶⁹ *Ibid.*, 22 april 1886.

⁷⁰ De Koo, 'Nieuwe gidsen', 1-2.

⁷¹ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 28 mei 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁷² Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 30 mei 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

Verwey's terechtwijzen van Van Eeden heeft bij mij de indruk gewekt dat Van Eeden de toon van zijn eerstvolgende brief aan Verwey heeft aangepast. Verwey had Van Eeden geschreven ernstig bezorgd te zijn over de gezondheid van zijn broer. Verwey vroeg Van Eeden om advies met betrekking tot de toe te dienen voeding en medicatie.⁷³ Van Eeden reageerde in een drie regels tellende brief, waarin hij inging op een zakelijke aangelegenheid en daarna de medische zorg over Verwey's broer aanbood.⁷⁴ Van Eedens medische achtergrond zorgde ervoor dat hij een zeker overwicht kreeg ten opzichte van zijn literaire vrienden. In dit geval bleef Verwey afhankelijk van Van Eeden voor de medische zorg van zijn broer. Het zou zo kunnen zijn dat Van Eeden de patiënt empirisch wilde onderzoeken, alvorens Verwey van het gevraagde medisch advies te voorzien. Hoe dan ook staan de uitgebreide, hartelijke brieven zoals Van Eeden die bijvoorbeeld vanuit Parijs geschreven had in april 1886, in sterk contrast tot de brief die Van Eeden in juni 1886 schreef.

In 1887 was Van Eeden gepromoveerd en in eerste instantie als huisarts aan het werk gegaan in Bussum.⁷⁵ Veel van Van Eedens tijd ging op aan de studie naar, de behandeling middels en publicaties over hypnosetherapie.⁷⁶ Verwey verzocht Van Eeden meermaals de redactievergaderingen bij te wonen, maar vaak was Van Eeden daartoe niet in staat. Verwey verzocht Van Eeden in een brief bijna wanhopig: 'Kom als je kunt – en ook als je niet kunt hé?'⁷⁷ Van Eeden kon niet komen, omdat hij een patiënt in Arnhem moest hypnotiseren.⁷⁸ Bij een andere gelegenheid schreef Verwey: 'Ik had wel graag een vergadering, een vergadering. Jongen, wanneer kom je dan tóch? (...) Moeten we maar in Bussum [Van Eedens woonplaats, KvdP] komen? Geef daar eens asem [antwoord, KvdP] op.'⁷⁹ De rollen waren omgedraaid. Van Eeden, die twee jaar daarvoor er bij Verwey op had aangedrongen zich meer betrokken te tonen met *De Nieuwe Gids*, moest eraan worden herinnerd dat hij geacht werd op een redactievergadering aanwezig te zijn. Op het

⁷³ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 20 juni 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁷⁴ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 30 juni 1886: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁷⁵ Marijke Stapert-Eggen, 'De verloving van Frederik van Eeden en Martha van Vloten', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 39 (1995) 41.

⁷⁶ Van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen', 246-247.

⁷⁷ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 14 september 1887: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁷⁸ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 15 september 1887: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁷⁹ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 31 oktober 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

moment dat Van Eedens literaire en organisatorische kwaliteiten werden gevraagd, gaf hij nul op het rekest.⁸⁰

Ondanks het feit dat Van Eedens psychiatrische activiteiten hem ervan verhinderde volledig toegewijd te zijn aan *De Nieuwe Gids*, bleef hij onverminderd kritisch op de inhoud. Van Eeden schreef Verwey in april 1888 een brief vol kritieken op diens stuk. Van Eeden vond het stuk oppervlakkig, onnavolgbaar en makkelijk verkeerd te interpreteren. Verwey zou zich volgens Van Eeden schuldig maken aan 'grootsprekerij' door te prediken wat mooi en niet mooi is, zonder open te staan voor de mening van de ander, met name die van de lezer. Van Eeden schreef: '[Het, KvdP] is alsof je zei: nu wil ik met je vechten, maar je mag niet terugslaan.'⁸¹ En: 'Als de N.G. [*De Nieuwe Gids*, KvdP] alleen voor ons plezier, voor ons onderonsje bestond, zou ik natuurlijk zoo niet gedaan hebben. Maar wij willen in de menschen staan, en blijven staan – midden in dien grooten bekrompen vijandigen troep.'⁸²

Van Eeden presenteerde zichzelf als kenner van de lezer. Van Eeden zou volgens eigen zeggen dichter bij de lezer staan en daardoor beter in staat zijn om het ontvangst van Verwey's woorden in te schatten: 'Ik heb meer met allerlei menschen omgegaan, ik ben gemakkelijker met menschen en heb meer instinctief begrip van 't geen hen aangenaam of onaangenaam is.'⁸³ Alhoewel Van Eeden hier bewust het woord 'instinctief' gebruikt, omdat instinct los staat van de bewuste overdenking, blijkt uit zijn verdere kritiek op Verwey dat hij in het belang van *De Nieuwe Gids* de literaire expressie van zijn medeschrijvers aan banden wilde leggen.

De rol die Van Eeden zichzelf toebedeelde als 'kenner van de lezer' werd ongevraagd door hem aan Verwey gepresenteerd op basis van rationele argumenten. Van Eeden deed dit niet omdat hij Verwey's schrijverschap niet waardeerde, maar omdat de literaire expressie volgens hem een groter doel moest dienen.⁸⁴ Van Eeden vond dat de *De Nieuwe Gids* zich de volgens hem misplaatste houding van sommige schrijvers niet kon permitteren: 'Je moet ook niet vergeten dat wij er nog lang niet bovenop zijn,- dat wij nog lang niet sterk genoeg zijn om kromme sprongen te wagen en dat het publiek ons

⁸⁰ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 203.

⁸¹ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 9 april 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁸² *Ibid.*, 3 februari 1888.

⁸³ *Ibid.*, 3 februari 1888.

⁸⁴ *Ibid.*, 18 mei 1890.

vergeeft.⁸⁵ In dit citaat heb ik Van Eedens woordkeuze 'niet vergeten' geïnterpreteerd als het overdenken van wat de gevolgen zijn als de schrijvers van *De Nieuwe Gids* geen aansluiting zouden vinden bij de lezer. Verwey lijkt weinig boodschap te hebben gehad aan de grootte van het lezerspubliek of het nut voor de lezer. Verwey reageerde op Van Eeden door te stellen dat in het geval zijn werk niet begrepen zou worden, dat niet betekende dat hij afweek van zijn norm: 'Is de heele N.G. [*De Nieuwe Gids*, KvdP] wel iets anders dan een poging om de menschen te bekeeren tot het begrijpelijk vinden van het eerst-ónbegrijpbare? Is het te hoog gaan voor zijn lezers dan wel een fout? Ik zou het haast een deugd willen noemen als ik op 't oogenblik een ander – jou b.v. – verdedigde, en niet mezelf.'⁸⁶

Van Eeden had in juli 1888 Van der Goes, een mederedacteur bij *De Nieuwe Gids*, een brief vol verwijten gestuurd naar aanleiding van diens afwezigheid bij een redactievergadering. Zoals gezegd was Van Eeden zelf ook geregeld de afwezige op redactievergaderingen.⁸⁷ Verwey sprak Van Eeden aan op diens driftige oppervlakkigheid richting Van der Goes.⁸⁸ Van Eeden schreef Verwey dat hij sinds de zomer van 1886, toen zijn depressie begonnen was, tobde om zijn oude zelf terug te vinden: 'De vreemde, angstige toestand waarin ik hier ben, - een voortdurend tobben om mijn oude zelf terug te vinden, mijn rustig geluk, mijn grootheid van gedachte uit vroeger jaren voor ik ziek werd (...) is nu overgeslagen tot volkomen moedeloosheid en bittere ontevredenheid met mijzelve.(...) Wrevel [ergernis, KvdP] voelde ik tegen Goes die zoo anders is als ik, en zoo volstrekt niet tobt of meer wil doen dan hij doet.'⁸⁹ Van Eeden gaf toe dat zijn brief aan Van der Goes was ontstaan vanuit een gevoel van afgunst. Van Eeden had de evenwichtigheid van Van der Goes voor zichzelf gewenst. Verwey had wat dit betreft meer gemeen met Van der Goes dan met Van Eeden. Fontijn heeft Verwey omschreven als 'de meest stabiele Tachtiger'.⁹⁰

Bij het lezen van Van Eedens brieven uit 1888 kan ik mij moeilijk aan de indruk

⁸⁵ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 9 april 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁸⁶ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 27 juni 1887: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁸⁷ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 15 september 1887: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁸⁸ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 23 juli 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁸⁹ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 24 juli 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁹⁰ Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey', 14.

onttrekken dat Van Eeden afgunstig was op Verwey, alhoewel dit zich niet vertaalde in een schriftelijke felheid zoals Van der Goes die ervaren had. Verwey's bundel *Van het leven* (1888) was een literair succes in een periode dat Van Eeden als schrijver onproductief bleef.⁹¹ Van Eeden oordeelde in zijn brief aan Verwey over *Van het leven* als een boek met 'weinig hart'.⁹² Hiermee verwees Van Eeden naar zijn eerder geuite kritiek op Verwey, namelijk dat hij de lezer de kunst compromisloos zou opleggen. Verwey bleef bij zijn eerder besproken verdediging op basis van het *l'art pour l'art*-principe, maar zette daarnaast vanaf 1888 ook publiekelijk de tegenaanval in. Verwey bekritiseerde Van Eeden om zijn retorische stijl en het frequent voorkomen van God en het christendom in zijn werk.⁹³

Daar waar Van Eeden in 1885 nog grip leek te hebben op Verwey, zoals een mentor dit heeft op zijn protegé, werd hij in de jaren daarna op literair terrein voorbijgestreefd en zelf bekritiseerd. Van Eedens reactie hierop getuigde van een trotse handelswijze. Verwey viel bij Van Eeden uit de gratie. Van Eeden had ervoor gezorgd dat het contract van Verwey bij *De Nieuwe Gids* werd ontbonden. De vriendschap tussen Verwey en Van Eeden hield hierdoor nog geen vijf jaar stand, van 1884 tot 1888. Van Eeden heeft na de vriendschapsbreuk met Verwey geen interesse meer voor diens werk getoond.⁹⁴ Van Eeden was blijkbaar niet in staat om, net als Verwey, het literaire werk van zijn oude vriend objectief te blijven beoordelen. De scheiding tussen de neutrale criticus die Van Eeden had moeten zijn en de rivaal die hij van zichzelf had gemaakt, was voor Van Eeden niet meer te maken.

Op latere leeftijd beschreef Verwey Van Eeden als een 'geboren dubbel-Ik': 'De aangenomen zekerheid van de onzekere,- dat blijft wel 't eenige mogelijke gezichtspunt. De leider die inderdaad doler [een verdwaalde, KvdP] is.'⁹⁵ Volgens Verwey heeft Van Eeden zijn leven lang geprobeerd te ontsnappen uit zijn anarchistische persoonlijkheid die in de eerste plaats ten koste ging van zijn creativiteit. Verwey stelde dat Van Eeden hunkerde naar stabiliteit als schrijver, maar dat zijn eerzucht op een tal van andere terreinen de realisatie hiervan in de weg stond. De ontmoeting met de Beweging van

⁹¹ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 33.

⁹² Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 31 oktober 1888: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁹³ Verwey, 'Frederik van Eeden, Dante en Beatrice', *Proza*, 10 (1923) 78-79.

⁹⁴ Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey', 17-20.

⁹⁵ *Ibid.*, 16-17.

Tachtig zou volgens Verwey om deze reden het ergste zijn wat Van Eeden kon overkomen, omdat Van Eeden zich koste wat het kost moest meten aan de 'echte' schrijvers, waartoe Verwey Kloos en zichzelf rekende.⁹⁶ De evenwichtigheid van Verwey's persoonlijkheid, zou hetgeen zijn dat Van Eeden in wezen voor zichzelf gewenst had. Verwey schreef: 'Maar hoe men nijdig wordt op mensen die je niet hinderen, die alleen maar gelukkiger dan jij zijn, dat is iets waarvan ik verklaren moet: mijn verstand staat daarvoor stil.'⁹⁷

Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Verwey blijkt een rationele belangenbehartiging op basis van eerezuchtige motieven. Kloos trok in de eerste plaats Van Eedens integriteit in twijfel. Uit de persoonlijke correspondentie tussen Verwey en Van Eeden blijkt, meer dan uit de correspondentie tussen Kloos en Van Eeden, een botsing tussen literaire stijlen. Van Eeden voer een zeer berekende literaire koers door het ontvangen van het werk te overdenken en de belangen van *De Nieuwe Gids* als uitgangspunt te nemen.⁹⁸ Van Eeden legitimeerde zijn schrijven op basis van het feit dat de literaire expressie binnen het moreel bewustwordingsproces als een begrijpelijk suggestiemiddel moest dienen om de lezer te leiden.⁹⁹ Van Eeden eiste van Verwey dezelfde benadering van de literaire expressie.

In tegenstelling tot Kloos stelde Verwey zich als schrijver én als vriend, niet afhankelijk maar tolerant en individualistisch op. De vrijheid om zichzelf te kunnen zijn als schrijver én als vriend, hetgeen Van Eeden bij Kloos als voorwaarde had gesteld, kon Van Eeden niet aan Verwey geven. Dit bleek duidelijker naarmate Van Eeden zijn positie als succesvol schrijver aan het verliezen was, ten koste van onder meer Van Deysse en Verwey. Kritieken van Verwey aan Van Eedens adres, zorgden ervoor dat hij toon en inhoud van zijn brieven aanpaste. Toen bleek dat Verwey niet door Van Eeden te patroniseren was, bleek Van Eeden te trots om hem als zijn meerdere, of zelfs maar als zijn gelijke te blijven zien. Uiteindelijk zou Verwey's ontslag bij *De Nieuwe Gids* hier het gevolg van zijn.

Zowel Van Eedens schrijverschap als zijn sociaal idealisme zijn voor een groot deel bepaald door zijn beoogde geestverheffing van zijn publiek op basis van de

⁹⁶ Verwey, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 15 augustus 1885: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁹⁷ Schenkeveld, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey', 17-20.

⁹⁸ Van Eeden, geciteerd in Schenkeveld, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*, 3 februari: <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

⁹⁹ Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 78.

nuttigheidservaring. De rol die Van Eeden voor zichzelf weggelegd zag, moest twee van de tegenstrijdige motieven in hem verzoenen, namelijk enerzijds het verlangen naar een individualistisch leven en anderzijds de ambitie als schrijver én sociaal hervormer een geneesheer te worden van een in zijn ogen zieke maatschappij en daardoor volop in de schijnwerpers te staan. De dienende last die Van Eeden op zijn schouders nam, bleek in de praktijk moeilijk te combineren met zijn drang te slagen in zijn missie. Daarnaast is uit de correspondentie met Verwey gebleken dat Van Eeden zichzelf zag en presenteerde als een leider, iemand die navolging verdiende op basis van rationele argumenten. Zo presenteerde Van Eeden zich aan Verwey bijvoorbeeld als 'kenner van de lezer'.

4.5. Van Deysssel

Van Deysssel leerde in 1883 Kloos kennen, werd lid van de literaire vereniging Flanor en was spoedig een van de opvallendste figuren rond *De Nieuwe Gids*. Van Deysssel wordt beschouwd als de verpersoonlijking van het artistieke individualisme van de Tachtigers.¹⁰⁰ Wat Van Eeden en Van Deysssel aan elkaar bond is moeilijk te zeggen, omdat ze over belangrijke zaken, waaronder eerbaarheid in de literatuur en sociale kwesties, sterk van mening verschilden.¹⁰¹ Van Eeden was zich bewust van de grote verschillen tussen hemzelf en Van Deysssel: 'Wij lijken dan zeker op een zeevisch en een zoetwatervis, een kabeljauw en een snoek, in aangrenzende bassins van één aquarium. Die zwemmen ook met blijkbaar bewondering en belangstelling op en neer aan weerszij van dat onverklaarbare glas, met de neuzen haast tegen elkaar.'¹⁰² Van Eeden stelde de vriendschap in zijn brief aan Van Deysssel romantisch voor. Een groot deel van de correspondentie tussen Van Deysssel en Van Eeden werd in beslag genomen door zakelijke aangelegenheden. Van Deysssel deed geregeld een beroep op Van Eeden als medisch adviseur en als zaakwaarnemer.¹⁰³ Van Eeden stuurde Van Deysssel geld in ruil voor gunstige kritieken op diens werk.¹⁰⁴ De brieven tussen Van Eeden en Van Deysssel konden

¹⁰⁰ Van Bork, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, 19.

¹⁰¹ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysssel*, 30 januari 1891 (p. 105).

¹⁰² *Ibid.*, 12 december 1891 (p. 140).

¹⁰³ Van Deysssel, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysssel*, 20 december 1888 (p. 43).

¹⁰⁴ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysssel*, 30 januari

vol staan van bewondering voor elkaar, maar behoren ook tot de venijnigste van de correspondenties die ik heb onderzocht.

Van Eeden vond in de eerste plaats dat Van Deysssel de inhoud van zijn literaire werk moest aanpassen. Van Eeden legitimeerde zijn kritiek op de seksuele inhoud van Van Deysssel's werk op basis van zijn theorie van het dubbel-Ik. Van Eeden beschreef de mens als half dierlijk, half goddelijk. Het dubbel-Ik was voor Van Eeden de goddelijkheid in de mens, via welke men middels zelfonderzoek kennis van God kon verkrijgen. Binnen deze innerlijke evolutie zou volgens Van Eeden de goddelijkheid in de mens moeten prevaleren boven het dierlijke, het bewuste-Ik.¹⁰⁵ Van Eeden beschreef op welke manier de mens zich moest onderscheiden van het dier: 'Wat is het gevoel, dat ons een afschuw geeft van zinnelijke begeerte, van zinnelijk genot, van leelijkheid, van laagheid, van duisternis? Waarom snakt mijn innerlijk ik naar reinheid, naar schoonheid, naar verhevenheid en licht? Zijn we niet half dierlijk en half goddelijk? [...] Nu heb ik het toppunt van reinheid door mijn hartstocht ontheiligd en die heilige liefde... geslachtsdrift.'¹⁰⁶

Van Eeden wist zich geregeld geen raad met Van Deysssel's werk, omdat het volgens hem niet met de christelijke opvatting van zedelijkheid strookte: 'Maar daarom juist blijven jou viezigheden mij ergeren, omdat ik hun noodzakelijkheid niet erken.' En: 'Het geslachtsleven als een groot en zuiver geluk openlijk te vereeren vind ik mooi en uitstekend. Maar er zijn details in het geslachtsleven die vies, onsmakelijk, ontoonbaar zijn en die zonder eenige schade ongezien en ongenoemd kunnen blijven.'¹⁰⁷ Van Eeden stelde zich moreel pretentius op, op basis van een in zijn ogen gepaste christelijk levenswijze. Van Eeden schreef hieromtrent: Hij [Van Deysssel, KvdP] heeft het woord meer liefgehad dan God en het had andersom moeten zijn.'¹⁰⁸

Voor Van Deysssel prevaleerde het gevoel boven de heersende moraal. Voor Van Deysssel was het seksuele leven onderdeel van het specifiek soort beleving dat zicht gaf op het hogere. Van Deysssel noemde dit 'sensatie', een staat van verhevigde waarneming en verhoogde stemming. Van Deysssel schreef Van Eeden kort en bondig: 'In hoever je nu de

1891 (p. 105).

¹⁰⁵ Van Eeden, 'Ons dubbel-Ik', 53-62.

¹⁰⁶ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysssel*, 16 augustus 1895 (p. 281).

¹⁰⁷ Ibid., 18 december 1887 (p.18).

¹⁰⁸ Ibid., 9 oktober 1890 (p. 87).

eene sensualiteit puur en de andere leelijk zoudt vinden, begrijp ik niet.¹⁰⁹ Van Eeden koos na Van Deyssel's weerwoord openlijk partij voor het publiek, dat geschokt op Van Deyssel had gereageerd: 'Zulk een fout vind ik in (...) de meening dat de groote massa in al haar sentimenten onwaar en conventioneel is. Mijn positie is daarom niet plezierig omdat ik na langdurig onderzoek mij genoodzaakt voel dingen te beweren die de massa altijd beweerd heeft, en aldus in de ogen der revolutionairen per se een achterblijver moet schijnen.'¹¹⁰

Van Deyssel zou volgens Van Eeden, naast de inhoud, de toon van zijn schrijven moeten aanpassen. Van Eeden vond Van Deyssel een aanstellerig schrijver.¹¹¹ Volgens Van Eeden stelde Van Deyssel zich daarnaast onsympathiek op ten opzichte van de lezer van *De Nieuwe Gids*.¹¹² Van Deyssel irriteerde zich aan Van Eedens ongevraagde adviezen met betrekking tot de inhoud, de vorm en het ontvangst van zijn literaire werk: 'Ik kan niet velen [het uitstaan, KvDP], dat iemand, in partikulier gesprek of in partikulier schrijven, mij op een iet-wat domineerende manier als verstandiger, bezadiger, wijzer, vriend zijn inzichten komt mededeelen of raad komt geven, als ik daar niet om gevraagd heb.'¹¹³

Volgens Van Deyssel bestond er niet een literaire norm waaraan hij of ieder ander zou moeten voldoen. In een brief aan Van Eeden schreef Van Deyssel: 'Jij houdt zoveel van de andere menschen dat je graag had dat zij leerden denken en doen zoo als jij bepaald gelooft dat het beste is, terwijl het mij onverschillig is hoe zij denken en doen.'¹¹⁴ En: 'Ik schrijf niet brieven op die manier, voor jouw zo irritant-plechtig, om dat ik aan jouw schrijf, maar om dat ik zoo schrijf. Ik schrijf mijn brieven aan iedereen zoo en in alle omstandigheden. (...) Dat je denkt, dat ik om een reden op die manier briefschrijf doe, brengt mij op de veronderstelling dat je aan een norm, een type van briefschrijven gelooft, aan een betere, aan *de* betere manier.(...) Ik voor mij heb nooit iets als een formule in mijn hoofd gehad waarnaar ik meende, dat men te leven had met zijn gedachten en zijn

¹⁰⁹ Van Deyssel, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 11 oktober 1890 (p. 90).

¹¹⁰ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 13 oktober 1890 (p. 93).

¹¹¹ *Ibid.*, 25 november 1888 (p.33).

¹¹² *Ibid.*, 1 november 1887 (p. 11).

¹¹³ Van Deyssel, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 21 november 1888 (p. 29).

¹¹⁴ Van Deyssel, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 6 november 1887 (p. 13).

dadens.¹¹⁵

Van Eeden benadrukte dat de schrijver, op basis van de beoogde geestverheffing van de lezer, verplicht is de eigen gevoelens zo duidelijk te verwoorden, dat anderen ze ook gaan voelen.¹¹⁶ Als de kunst alleen tot nut voor de schrijver was, vond Van Eeden het stuk doelloos: 'Ik tracht langzamerhand een publiek voor mij te vormen, een aantal mensen die belang in mij stellen en voor wie ik het de moeite waard vind nu en dan zo duidelijk mogelijk te zeggen wat ik over allerlei zaken meen.'¹¹⁷ En: 'Ons schrijven is altijd benaderen, wij voelen mooie dingen, die nog geen woorden zijn. Wij leggen dat mooie aan woorden vast.(...) Maar als het niet innig en direct is, hebben wij er alleen zelf iets aan.(...) Anderen hebben daar niets aan – en wij ook niet meer als we er wat verder af staan. Ik vind b.v. dat Gorter's [Herman Gorter, KvdP] laatste verzen veel te veel voor hem alleen geschreven zijn (...) en ik geloof daarom dat ze eigenlijk als kunst niet deugen. Als we er iets moois bij voelen, komt het uit ons, en is het niet secuur verbonden aan 't geschrevene. Dit eenigzins blinde schrijven – als ik 't zoo noemen mag, gebeurt ons – behalve in al te diepe concentratie, met verlies van 't gezicht op de buitenwereld.'¹¹⁸

Van Deyssel was volgens Van Eeden een onnavolgbare woordkunstenaar die alleen voor zichzelf schreef en daarmee het zicht op de buitenwereld verloren had. Van Eeden schreef aan Van Deyssel: 'Jij hebt het woord lief – ik de dingen die nog geen woorden zijn en nooit woorden zullen zijn. (...) Let eens op, zoo iemand noemt het publiek een sympathiek persoon. Iemand die vruchteloze pogingen doet te zeggen wat hij niet zeggen kan. Wees blij dat je geen gevaar loopt, dien titel te krijgen.'¹¹⁹ Hierin zit een mate van zelfverheffing door Van Eeden om twee redenen. Ten eerste omdat Van Eeden stelde hoger te mikken dan Van Deyssel, hoger dan hetgeen woordelijk over te brengen is aan de lezer. Ten tweede omdat Van Eeden, net als in de correspondentie met Verwey, zichzelf presenteerde als een kenner van de lezer en criteria opstelde voor 'goede' kunst.

Van Eeden omschreef zichzelf als iemand die niet had gewenst dat het grote publiek hem 'sympathiek' zou vinden. Maar zag Van Eeden dit werkelijk als een gevaar? Van Deyssel wees Van Eeden er geregeld op dat hij tot dan toe betrekkelijk conventionele,

¹¹⁵ Van Deyssel, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 6 november 1887 (p. 13).

¹¹⁶ Van Eeden, geciteerd in Van Tricht, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 21 april 1888 (p.23).

¹¹⁷ *Ibid.*, 7 augustus 1890 (p. 81).

¹¹⁸ *Ibid.*, 25 september 1891 (p. 126).

¹¹⁹ *Ibid.*, 1 juni 1886 (p.8).

tendentieuze toneelstukken had geschreven. Volgens Van Deyssel had Van Eeden zijn succes van *De kleine Johannes* (1885) te danken aan zijn bewuste gebruik van typisch romantische sentimenten die de associatie van het grote publiek opwekte: 'Mocht hij [Van Eeden, KvdP] eens de waarheid inzien, welke is, dat hij slechts over één, heel klein, dichtertlijk waardetje beschikt, een motief van minderen rang, aan de Duitsch-Deensche romantiek ontleend, de voorstelling en het sentiment van een 'vrij', los 'natuurkind', omgeven door vlinders, libellen, woudgoden, enz., - een motief, dat reeds in het eerste deel van den kleinen Johannes (een deel, in zijn geheel tot de 'kleine literatuur' behoorend en daarom het minst onzuivere van dezen schrijver) voorkomt.'¹²⁰ Van Deyssel noemde de doelgerichtheid van Van Eedens literaire expressie een 'schijn-deugdzaamheid in de kunst'.¹²¹

De kritieken die Van Eeden had geuit op Kloos en Verwey zouden volgens Van Deyssel het bewijs zijn van zijn ongegronde, pretentieuze houding: 'Gij [Van Eeden, KvdP] zelf hebt te midden daarvan een reeks bij uitstek aanmatigende, leege, en fel leelijke omvangrijke werken gepubliceerd (...) dat toch natuurlijk luttel bleef in vergelijking met het werk uwer tijdgenooten en meerderen.' En: 'In ons land is een groot aantal goede letterkundige artiesten maar de meeste hunner brengen quantitatief niet véél voor, terwijl Van Eeden véél door en door slecht en waardeloos werk produceert.'¹²²

Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Van Deyssel blijkt een rationele belangenbehartiging op basis van een bewuste overdenking van de moraal. De expliciete seksuele inhoud van Van Deyssel's kunst was volgens hemzelf onderdeel van zijn staat van verhevigde waarneming en verhoogde stemming. Van Eeden weersprak dit niet. Van Eeden stelde echter dat Van Deyssel zich wel degelijk te houden had aan een literaire 'norm', een formule die gestoeld was op een bewuste overdenking van de christelijke moraal resulterend in een bewuste onderdrukking van het gevoel. De doelgerichtheid waarmee Van Eeden de literaire expressie inzette, legitimeerde hij op basis van de beoogde nuttigheidservaring voor de lezer. De menselijke drang naar zuiverheid, of goddelijke kern in de mens, stond voor Van Eeden gelijk aan het onbewuste, of de intuïtie. De intuïtie zou 'als vanzelf' de juiste richting van innerlijke evolutie moeten bepalen, versterkt door de ontwikkeling van het gevoel. Uit de correspondentie met Van

¹²⁰ Lodewijk van Deyssel, *De scheldkritieken* (editie H. Prick, Amsterdam 1979) 278-280.

¹²¹ *Ibid.*, 278.

¹²² *Ibid.*, 363.

Deyssel blijkt echter duidelijk dat het gevoel door Van Eeden geobjectiveerd werd op basis van het verstand. Van Eeden presenteerde zichzelf als zedenmeester, tot grote ergernis van Van Deyssel.

Van Eedens beperking en verwerping van het gevoel op basis van rationele argumenten is bepalend geweest voor Van Eedens zelfrepresentatie in de persoonlijke correspondentie die ik heb onderzocht. Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Kloos en Verwey blijkt voornamelijk een rationele belangenbehartiging op basis van eerezuchtige motieven. Uit Van Eedens zelfrepresentatie in zijn persoonlijke correspondentie met Van Deyssel blijkt een rationele belangenbehartiging op basis van een bewuste overdenking van de moraal. In de door mij onderzochte persoonlijke correspondentie draaide het om het belang dat Van Eeden hechtte aan het onbewuste als het aankwam op maatschappelijke ontwikkeling; dit was tevens bepalend voor Van Eedens benadering van de literaire expressie. Van Eeden gebruikte zijn moderniteitskritiek in zijn correspondentie slechts als legitimatie van zijn schrijven, meer specifiek zijn afwijkende invulling van de literaire expressie ten opzichte van Kloos, Verwey en Van Deyssel. Van Eeden gebruikte zijn moderniteitskritiek in zijn persoonlijke correspondentie niet ter reflectie op zijn eigen, beoogde innerlijke evolutie.

Hoofdstuk 5: Conclusie

Tijdens het *fin de siècle* ontstond een moderniteitskritiek die in het teken stond van de verheffing van de geest en de afkeer van het positivistische wetenschapsideaal, op basis van het argument dat de wetenschap en de samenleving onder invloed van het rationalisme ontgeestelijkt waren geraakt. Om de mensheid voor cultureel verval te behoeden, zou volgens Van Eeden in de eerste plaats de vermeende innerlijke vervreemding een halt toegeroepen moeten worden. Van Eeden theoretiseerde de volgens hem overheersende invloed van het onbewuste op het bewustzijn. Het dubbel-Ik diende volgens Van Eeden als opslagplaats waarbinnen de nuttigheidservaringen van vorige generaties zouden worden omgezet tot een gevoelsmatig goed en kwaad, waardoor een morele evolutie ten goede voor de gehele mensheid tot de mogelijkheden zou moeten behoren. Volgens Van Eeden moest men tevens persoonlijk een innerlijke evolutie nastreven, waarbij het gevoel moest gaan prevaleren boven het verstand, het goddelijke boven het dierlijke en het onbewuste boven het bewuste. Uit mijn analyse van een selectie van Van Eedens zelfnarratieven, met name de persoonlijke correspondentie, is gebleken dat hij voor zichzelf een rol weggelegd zag als een leider op dit vlak en zich als dusdanig presenteerde.

Ik heb onderzocht hoe de zelfrepresentatie van Van Eeden in zijn dagboek zich verhoudt tot die in zijn persoonlijke correspondentie met zijn medeschrijvers bij *De Nieuwe Gids* (1885-1890). Van Eedens kritiek op de vermeende almacht van het rationele denken blijkt duidelijk uit de manier waarop hij in zijn dagboek op zichzelf reflecteerde. De verheerlijking van het onbewuste blijkt uit Van Eedens focus op het kind en de vrouw, maar ook uit de bevestiging dat hij vanaf 1887 zijn overdenkingen als belemmerend heeft ervaren. Van Eeden plaatste zichzelf daarmee geheel conform zijn moderniteitskritiek binnen een volgens hem groeiende groep van mensen die op basis van motieven die toe te schrijven zijn aan het bewuste-Ik, te lijden had onder depressiviteit. Het dagboek is een beschrijving van de ontwikkeling die Van Eeden doormaakte binnen hetgeen hij zag als zijn innerlijke evolutie. Deze zelfanalyse was voor Van Eeden noodzakelijk om twee

redenen. De verheffing van de geest was volgens Van Eeden in de eerste plaats een individueel proces dat hem persoonlijk ten goede zou komen. In de tweede plaats zou Van Eedens verheffing van de geest hem in staat stellen de mensheid naar hogere stadia van ontwikkeling te leiden.

De persoonlijke correspondentie had voor Van Eeden niet het reflecterende doel dat het dagboek had. De persoonlijke correspondentie is in tegenstelling tot het dagboek niet een beschrijving van de ontwikkeling die Van Eeden hoopte door te maken als onderdeel van wat hij zag als zijn vergeestelijking. Van Eeden presenteerde zich in zijn correspondentie als dominant en doelgericht, niet als een mens met tegenstrijdige gedachten, emoties en handelingen die toe te schrijven zijn aan een proces van innerlijke evolutie.

Van Eeden hoefde zich op medisch terrein niet te bewijzen. Zijn medische achtergrond zorgde ervoor dat hij als vanzelf een overwicht kreeg ten opzichte van zijn literaire vrienden. Zowel Kloos, Verwey als Van Deyszel maakten gebruik van Van Eedens medische deskundigheid. Van Eeden bewoog zich als schrijver echter in een wereld waarbinnen het gevaar de mindere te zijn voortdurend op de loer lag. Dit is duidelijk gebleken uit de persoonlijke correspondentie, met name uit de discussies omtrent Van Eedens vermeende eerzucht. Van Eedens eerzucht bleek volgens Kloos, Verwey en Van Deyszel niet alleen uit de kritieken en de vijandelijke houding jegens henzelf, maar ook uit zijn eigen werk. Van Eeden dacht volgens zijn medeschrijvers in termen van literair succes en was vanuit dat motief in staat gebleken om de vorm en de inhoud toegankelijk te maken voor een zo groot mogelijk publiek. Hierop had Van Eeden weinig weerwoord. Van Eeden kon vanwege zijn positie als vooraanstaand Tachtiger niet openlijk het tendentieuze schrijven verdedigen.

Zodra Kloos, Verwey en Van Deyszel kanttekeningen plaatsten bij de doelgerichtheid waarmee Van Eeden de literaire expressie inzette, of hem wezen op zijn ijdelheid, legitimeerde Van Eeden zichzelf op basis van rationele argumenten. Van Eeden voer een zeer berekende koers door zich te presenteren als moreel navolgenswaardig, zich te presenteren als kenner van de lezer, het ontvangst van het werk van zijn medeschrijvers te overdenken en de belangen van *De Nieuwe Gids* als uitgangspunt te nemen. Van Eeden dwong zijn medeschrijvers een literaire 'norm' op, een formule die onder andere gestoeld was op een bewuste overdenking van de christelijke moraal en de begrijpelijkheid van de

boodschap. Zodra bleek dat Van Eeden zijn dominante positie ten opzichte van zijn medeschrijvers niet kon verkrijgen of verloor, resulteerde dit uiteindelijk in een permanente, vijandelijke houding ten opzichte van zijn voormalige vrienden.

Van Eeden bleek uiteindelijk bij het zoeken naar een balans tussen het bewuste en het onbewuste, meer een experimentator dan een vinder. Ik ben van mening dat de bestemming die Van Eeden vond met zijn theorie van het dubbel-Ik, met name het maatschappelijk doel van morele bewustwording, een weerspiegeling is geweest van zijn persoonlijke verlangen naar eenheid en geluk. Dit persoonlijk ideaal, dat tevens een weerspiegeling is van Van Eedens kritiek op de moderniteit, is beschreven in het dagboek. In de praktijk leidde Van Eeden echter een versplinterd leven, waarbij hij zonder succes en tot zijn eigen frustratie de rollen van sociaal hervormer, psychiater, schrijver en boer probeerde te combineren. Deze persoonlijke strijd zag Van Eeden aan als wereldleed; vanuit dat perspectief is het niet moeilijk te begrijpen dat hij zich als een geschikt leider moet hebben gezien. In deze grootse rol die Van Eeden zichzelf toegeëigende had, maakte hij de fouten die zijn innerlijke tegenstrijdigheid alleen maar onderstreepte. Zo vertaalde Van Eedens ambitie op literair terrein zich in afgunst, omdat de ander meer succesvol of simpelweg gelukkiger was dan hijzelf. Deze diskwalificering van Van Eeden als een eerzuchtig en niet-vergeestelijkt wezen, is onthuld in zijn persoonlijke correspondentie.

Bronnen en bibliografie

Primaire Bronnen

Ongedrukte bronnen

Schenkeveld, Margaretha, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december*, <http://www.dbnl.org> (21-08-2015).

Gedrukte bronnen

Eeden, Frederik van, 'Aan den Keizer aller Russen', *De Nieuwe Gids* 6 (1890).

Eeden, Frederik van, 'Aan Willem Kloos', *De Nieuwe Gids* 6 (1891).

Eeden, Frederik van, *Dagboek 1878-1923, 4 delen* (editie H.W. van Tricht, Culemborg 1971).

Eeden, Frederik van, *De blijde wereld. Reden over mensch en maatschappij* (Amsterdam 1903).

Eeden, Frederik van, 'De psychische geneeswijze', *De Nieuwe Gids* 3 (1888).

Eeden, Frederik van, 'De spiritistische verschijnselen', *De Nieuwe Gids* 5 (1890).

Eeden, Frederik van, 'Een boek over spiritisme en magnetisme', *De Nieuwe Gids* 3 (1888).

Eeden, Frederik van, 'Een onzedelijk boek', *De Nieuwe Gids* 3 (1888).

Eeden, Frederik van, 'Enkele verzen', *De Nieuwe Gids* 1 (1886).

Eeden, Frederik van, *Happy humanity* (New York 1912).

Eeden, Frederik van, 'Het beginsel der psychotherapie', *De Nieuwe Gids* 7 (1892).

Eeden, Frederik van, 'Het hypnotisme en de wonderen', *De Nieuwe Gids* 2 (1886).

Eeden, Frederik van, *Johannes Viator. Het boek van de liefde* (Amsterdam 1892).

Eeden, Frederik van, 'Koningschap en dichterschap', *De Gids* 74 (1910).

Eeden, Frederik van, *Lioba. Drama, van trouw* (Amsterdam 1897).

Eeden, Frederik van, 'Ons dubbel-Ik', *De Nieuwe Gids* 4 (1888).

Eeden, Frederik van, 'Onze bestrijders', *De Pionier*, 11 oktober 1902.

Eeden, Frederik van, *Van de passielooze lelie* (Amsterdam 1901).

Eeden, Frederik van, 'Verstand en gevoel in de sociale evolutie', *De Nieuwe Gids* 5 (1890).

Eeden, Frederik van, 'Waarvan leven wij?' (Lezing, Rotterdam 7 december 1898).

Noach, Salomon, 'Uit de brieven van Willem Kloos aan Frederik van Eeden', *De Nieuwe Taalgids* 34 (1940).

Tricht, Hendrik van, *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyszel* (Den Haag 1981).

Secundaire Bronnen

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderde wereld van Otto van Eck, 1780-1798* (Amsterdam 2005).

Baldé, Peter, *De praktische visionair ; Frederik van Eedens visie op psychische stoornissen* (Oud-Beijerland 2008).

Bohlmeijer, Ernst, Lausanne Mies en Gerben Westerhof, *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007).

Bork, Gerrit Jan van, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985).

Bos, Jan, *Het ongrijpbare zelf* (Amsterdam 2013).

Boterman, Frits, en Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amsterdam 1999).

Boven, Erica van en Mary Kemperink, *Literatuur van de moderne tijd; Nederlandse en vlaamse letterkunde in de 19e en 20e eeuw* (Bussum 2006).

Brinkgreve, Christien, 'Frederik van Eeden en de psychotherapie', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 27 (1981).

Deth, Ron en Walter Vandereycken, *Frederik van Eeden, (1860-1932) : vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie* (Amsterdam 2010).

Deyszel, Lodewijk van, *De scheldkrieken* (editie H. Prick, Amsterdam 1979).

Deyszel, Lodewijk van, 'Gedenkschriften', *De Nieuwe Gids* 108 (1944).

Deyszel, Lodewijk van, 'Socialisme, door L. van Deyszel', *De Nieuwe Gids* 7 (1892).

- Drenth, Jelto, 'Gelezen', *Tijdschrift voor psychotherapie* 37 (2011).
- Eeden, Hans van, 'Martha van Vloten. Een levensschets', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 9 (1946).
- Fontijn, Jan, 'Biografie en psychoanalyse; op zoek naar het karakter van Frederik van Eeden', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 43 (1995).
- Fontijn, Jan, 'Frederik van Eeden als idealist', *Mededelingen van het Frederik van Eeden Genootschap* 41 (1997).
- Fontijn, Jan, 'Van Eeden: "O, ik schaam mij zo."', *Literatuur* 8 (1991).
- Fontijn, Jan, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996).
- Fontijn, Jan, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990).
- Fulbrook, Mary, en Ulinka Rublack, 'In relation: the 'social self' and ego-documents' *German History* 28 (2010).
- Greyerz, Kaspar von, 'Egodocuments: The last word?', in *German History* 28 (2010).
- Kaaden, Anne-Martijn van der, 'Frederik van Eeden in zijn studententijd: over zijn verhouding tot Amsterdam, zijn studie, het studentenleven en zijn studerende medemens', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 55 (2011).
- Kalff Jr., Gerrit, *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger* (Groningen 1927).
- Kemperink, Mary, *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein 1860-1920* (Antwerpen 2011).
- Kemperink, Mary, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001).
- Kloos, Willem, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden', *De Nieuwe Gids* 9 (1894).
- Kloos, Willem, 'Literaire kroniek', *De Nieuwe Gids* 2 (1887).
- Kloos, Willem, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis. 1880-1893* (Amsterdam 1898).
- Kloos, Willem, 'Verleden, heden en toekomst. Door Willem Kloos', *De Nieuwe Gids* 6 (1891).
- Koo, Johannes de, 'Nieuwe gidsen', *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland* 10 (1886).
- Lathouwers, Ton, *De moed tot het onmogelijke. Kierkegaard en zen* (Rotterdam 2010).

- Loon, Arie van, 'Blijde natuur of blijde wereld? Veranderende opvattingen van Frederik van Eeden over natuur en maatschappij tussen 1885 en 1905', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 39 (1995).
- Loon, Arie van, 'De vriendschap van Frederik van Eeden met Jac. P. Thijssen, Thoreau's Walden, or, life in the woods en het ontstaan van de kolonie Walden', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 41 (1997).
- Loon, Arie van, 'Redactioneel', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 41 (1997).
- Maas, Michel, 'Over Van Eeden kun je altijd twee dingen beweren' Jan Fontijn voltooit na tien jaar biografie van schrijver/psychiater/profeet', *Volkskrant*, 26 april 1996.
- Mooijweer, Marianne, *De Amerikaanse droom van Frederik van Eeden* (Amsterdam 1996).
- Renterghem, Albert van, *Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer* (Amsterdam 1930).
- Renterghem, Albert van, 'Het hypnotisme en zijne toepassingen in de geneeskunde', *De Nieuwe Gids* 2 (1887).
- Ruiter Frans, en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996).
- Rümke, Henricus, *Over Frederik van Eeden's van de koele meeren des doods – een essay* (Amsterdam 1964).
- Schenkeveld, Margaretha, 'Frederik van Eeden en Albert Verwey over elkaar', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 50 (2006).
- Schorske, Carl, *Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst* (New York 1981).
- Simons, Wim, *Het paleis van Cire. De Amerikaanse reizen van Frederik van Eeden* (Amsterdam 1960).
- Sintobin, Tom, *Onnoemelijke dingen; over taboe en verbod in het fin de siècle* (Hilversum 2014).
- Snel, Anneke, 'Een dame uit het fin de siècle in een dun historisch jasje', *Mededelingen van het Frederik van Eeden Genootschap* 47 (2002).
- Stapert-Eggen, Marijke, 'De verloving van Frederik van Eeden en Martha van Vloten', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 39 (1995).
- Stuiveling, Garnt, *Een eeuw Nederlandse letteren* (Amsterdam 1958).

- Tanner, Michael, *Nietzsche, de grote filosofen* (Oxford 1994).
- Thoreau, Henry, *Walden, or, life in the woods* (editie S. de Jongh van Damwoude, Bussum 1902).
- Uyldert, Maurits, *De jeugd van een dichter. Uit het leven van Albert Verwey* (Amsterdam 1948).
- Vermeer, Leonieke, *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ort, 1880-1930* (Antwerpen 2010).
- Vervliet, Raymond, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914* (Gent 1982).
- Verwey, Albert, 'Frederik van Eeden, Dante en Beatrice', *Proza*, 10 (1923).
- Vossen, Koen, 'De dichter-staatsman. Frederik van Eeden en de Algemeene Staatspartij 1916-1920', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 53 (2009).
- Wentges, R., 'Geschiedenis der geneeskunde. Psychiater Frederik van Eeden', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 120 (1976).